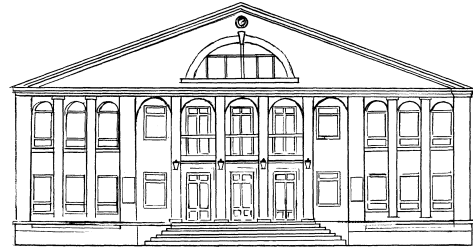

Теорія і практика сучасної психології

2017 р., № 2

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Головний редактор:

Зарицька В.В. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Заступник головного редактора:

Іванцова Н.Б. — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Відповідальний секретар:

Гришина Т.А. — кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:

Ткач Т.В. — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Міляєва В.Р. — доктор психологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії культури лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка

Солодухова О.Г. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету

Сущенко А.В. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Сущенко Т.І. — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Зубов В.О. — доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Шмаргун В.М. — доктор психологічних наук, професор, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України

Шульженко Д.І. — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Железнякова Ю.В. — кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Іноземні члени редакційної колегії

Вишневська В.П. — доктор психологічних наук, професор, професор спеціальної кафедри Державного закладу освіти «Інститут прикордонної служби Республіки Білорусь» (м. Мінськ, Білорусь)

Lidia Lysiuk — доктор психологічних наук, доктор габілітований, професор кафедри педагогіки та психології Вищої школи економіки та інновацій у Любліні (м. Люблін, Польща)

Pawel Ostaszewski — доктор психологічних наук, професор, доктор габілітований, декан факультету психології Гуманітарно-соціального університету SWPS (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук

Дизайнер обкладинки: А. Юдашкіна

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

Видавець:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

Журнал включено до переліку фахових видань з психологічних наук згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.

Журнал індексується в міжнародних наукометричних базах даних Index Copernicus International (Республіка Польща), Google Scholar.

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 5 від 27.12.2017 р.)

Усі права захищені.
Повний або частковий передрук і переклади дозволено
лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні
посилання на збірник наукових праць
«Теорія і практика сучасної психології»
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:

Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 18.12.2017.
Підписано до друку 29.12.2017.
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Тираж 150 пр.

ISSN 1813-3405

© Класичний приватний університет, 2017

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

И. Н. Агапова

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОТРАЖЕНИЕ
ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В СТРУКТУРЕ УПРАВЛЕНИЯ.....4

О. В. Корнієнко

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА
В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ФАХІВЦІВ.....12

Н. Б. Лукіна

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ТА ВОЛЬОВОГО КОМПОНЕНТІВ ЦІЛЬОВОЇ
СПРЯМОВАНOSTІ ПЕРФЕКЦІЙНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ.....17

О. В. Мазяр

СОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ.....21

О. М. Полянничко

ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ ПСИХІКИ В ЇЇ ЦІЛІСНОСТІ
В РІЗНИХ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДАХ.....26

Н. В. Прядко

ИНДИВИДУАЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗРИТЕЛЬНОЙ
И ОПЕРАТИВНОЙ ПАМЯТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ.....31

Д. В. Соловйова

КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ.....34

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

А. В. Кабанцева

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ РЕБЕНКА
В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ВЫЗОВОВ.....38

Л. Ф. Шестопалова, О. С. Марута

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАЗИСНИХ ПЕРЕКОНАНЬ У ХВОРИХ
НА НЕВРОТИЧНІ РОЗЛАДИ, ЩО ПЕРЕЖИЛИ ТЯЖКИЙ СТРЕС
У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ.....43

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

О. А. Столярчук

ДИНАМІКА ПРОФЕСІЙНОГО УНІВЕРСУМУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ.....48

Н. І. Шилова

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРЯМОВАНOSTІ
ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО ПІДЛІТКА.....54

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

К. В. Борщ, М. М. Чичуга

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ
ТА АГРЕСИВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ59

<i>В. І. Мозговий</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СОЛДАТІВ СТРОКОВОЇ СЛУЖБИ.....	64
---	-----------

<i>Ю. М. Широбоков</i> ПРОФІЛАКТИКА СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ.....	70
---	-----------

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>І. А. Добренко</i> ТЕХНОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ ПСИХОАНАЛІЗУ У РЕКЛАМНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	75
--	-----------

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.77

И. Н. Агапова

доктор философии (психология), практикующий психолог
ФЛП И. Н. Агапова

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОТРАЖЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В СТРУКТУРЕ УПРАВЛЕНИЯ

В статье представлены результаты исследования коммуникативной компетентности различных категорий персонала в производственной сфере. Разработанная автором модель учитывает многомерность и многоплановость личности, что проявляется в сочетании индивидуально-типологических свойств с личностными и профессиональными параметрами. Проведенные исследования позволяют утверждать, что в трудовой деятельности данные параметры неразрывно связаны между собой и оказывают непосредственное влияние как на эффективность коммуникативного процесса, так и на эффективность производства в целом.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, индивидуально-типологический показатель личности, информационная культура, производственные коммуникации, эффективность коммуникации.

Стремительное возрастание роли информации как важнейшего элемента общественного производства и стратегического ресурса человечества обусловило привлечение внимания к информационным процессам представителей многих наук. Осуществляемое в последние десятилетия интенсивное изучение этих процессов позволило отечественным и зарубежным учёным получить ряд важных в теоретическом и практическом отношении результатов. В частности, было доказано, что любое участие субъекта в общественной жизни связано с выполнением им той или иной роли в информационном взаимодействии, охватывающем все без исключения виды человеческой деятельности. В истории человечества информационная технология играла столь же важную роль, что и технология материального производства.

Исследованию феномена информации как специфического вида связи между универсальной философской методологией и частным научным знанием посвящены многочисленные научные работы, представленные исследованиями Ю. Абрамова, Б. Бирюкова, В. Готта, В. Кремьянского, В. Мальчукова, Э. Семенюка, В. Сифорова, В. Тюхтина, А. Урсула, П. Федосеева, Ю. Трейдера. Не менее обширная литература посвящена исследованию связи информации с философскими категориями. Наиболее значительные результаты в этой области достигнуты И. Акчуриным, Л. Анисимовым, В. Вержбитским,

П. Визиром, Ю. Горским, Н. Данилиным, Е. Дмитриевым, Д. Дубровским, И. Кучеровым, И. Новиком, Ф. Тарасенко, Б. Украинцевым. Именно сложившееся в работах этих авторов фундаментальное понимание информации является базовым для ее развития, в том числе в данном научно-исследовательском проекте.

Обширна литература, освещающая различные виды социальной коммуникации. Так, межличностная коммуникация рассматривается в работах М. Арджайла [1], Дж. Бейтса, А. Бодалева [2], А. Борисова, Э. Гофмана, Н. Данакина, М. Когана, З. Ненцкого и др. Специфика и функции управленческой коммуникации показаны в трудах К. Балавайдера, З. Брешковича и др. Коммуникацию в организациях изучали Т. Барнс, Ф. Льюис, Дж. Равен [3], Э. Роджерс и др. Методологические концепты коммуникации посредством массмедиа представлены в работах О. Валитова, Я. Гайды, В. Терина и др. Отдельные функции социальной коммуникации освещаются в работах Г. Андреевой [4], М. Кофты. Следует указать на исследования социальной роли и функций средств массовой информации и, в частности, социальной манипуляции (К. Уилк, М. Главинский, К. Курочкин, Бр. Лепа, Ч. Миллс, Р. Наврат, Ю. Подгурецкий, К. Чуба).

Сравнительно мало исследований, непосредственно относящихся к механизму коммуникативной регуляции, оптимизации его действия. В связи с этим отметим работы Г. Григорьевой, А. Егидеса,

Д. Зарайского, Д. Карнеги, а также публикации Н. Данакина, Л. Дятченко, И. Ильевой, С. Игнатьевой [7].

Представленные элементы составляют структуру современного информационного ресурса, который влияет на эффективность производства и экономический рост без физического увеличения традиционных ресурсов; оказывает непосредственное действие на субъективный фактор производства, на человека, его интеллектуальный уровень, характер его социального и экономического поведения; способствует ускорению воспроизводства, сокращению времени производства и времени обращения. Культура эпохи информатизации представляется нам в виде сложной иерархии развивающихся субкультур, которые быстро изменяются, отличаются большим разнообразием, имеют свой язык, свои понятия и символику.

Особое место занимает вопрос эффективности коммуникации в управленческой деятельности. Согласно оценкам специалистов, руководители всех уровней до 80% своего времени тратят на различные виды коммуникации. Коммуникациями пронизана вся система управления организацией. Именно коммуникация обеспечивает взаимодействие организации с окружающей средой и взаимодействие членов организации между собой.

Внешняя коммуникация направлена на налаживание эффективных связей с тем социумом, с которым она взаимодействует, в котором функционирует и развивается.

Внутренняя коммуникация обеспечивает взаимодействие между работниками, способствует налаживанию межличностных отношений между членами организации и повышает эффективность деятельности.

Отдельно следует отметить ту часть научных исследований, которая касается именно бизнес-коммуникаций. Изучению данной проблематики посвящены в основном работы таких современных зарубежных исследователей, как: Рич. Бландел [5], Д. Бодди, К. Пейтон, Р. Дафт, Дж. Лейхифф, Дж. Пенроуз, М. Альберт, Ф. Хедоури, Д. Ньюстром, К. Дэвис, Г. Мицберг, Б. Альстред, Дж. Лэмпел, Р. Холл, Л. Джуэлл [6] и др.

Ученые, рассматривающие организацию как целостную систему, отмечают, что коммуникация формирует основу информационной культуры или системы, а также информационной компетентности личности. Таким образом, изучение развития и функционирования организации – это, прежде всего, изучение коммуникативных взаимодействий внутри нее.

Организация и проведение исследования.

Основной целью исследования являлся социально-психологический анализ сущности, структуры и функций информационной деятельности чело-

века, изучение особенностей коммуникативных процессов в процессе производственного взаимодействия и получение показателей составляющих элементов информационной компетентности личности.

Объект исследования – коммуникативная компетентность.

Предмет исследования – особенности коммуникативной (информационной) компетентности личности в современных условиях хозяйствования.

Гипотеза исследования – в исследовании мы исходили из предположения о том, что коммуникативная компетентность не только определяет эффективность обмена информацией между различными профессиональными группами персонала, но и влияет на общую результативность предприятия.

Для эмпирического исследования была создана модель (рис. 1), предусматривающая использование следующих методик: диагностики по методике Г. Айзенка (EPI); методики А. Прохорова (общие показатели неравновесного состояния) [8]; опросника структуры темперамента В. Русалова [9]; методики «Индивидуально-типологический опросник» Л. Собчик [10]; методики диагностики коммуникативных склонностей КОС-2 В. Синявского и Б. Федоришина; диагностики уровня эмоционального выгорания В. Бойко [11].

Данная модель учитывает многомерность и многоплановость личности, что проявляется в сочетании индивидуально-типологических свойств с личностными и профессиональными параметрами. Проведенные исследования позволяют утверждать, что в трудовой деятельности данные параметры неразрывно связаны между собой и оказывают непосредственное влияние на социальную адаптацию сотрудников, а также на эффективность производства.

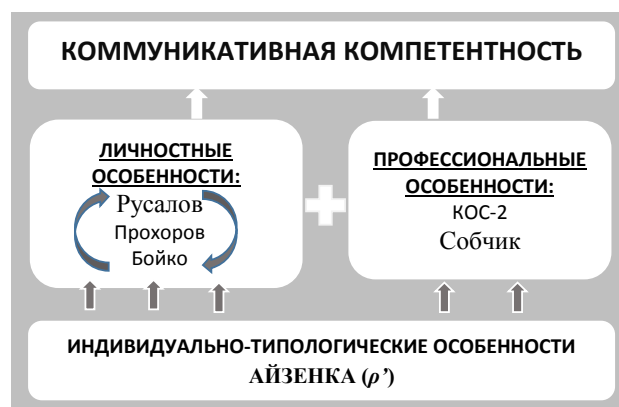

Рис. 1. Взаимосвязь личностных и профессиональных качеств сотрудников промышленного предприятия

В исследовании приняли участие работники производственной компании различного профессионального уровня в количестве 320 чело-

век: руководители, производственные рабочие и обслуживающий персонал.

Таблица 1
Профессиональный состав участников исследования

	Руководители разного уровня	Производст- венные рабо- чие	Обслужи- вающий персонал
Всего:	50	216	54

Для выявления индивидуально-типологических особенностей использован тест Г. Айзенка ЕРІ. Полученные данные свидетельствуют о том, что 64,7% участников диагностики входят в состав экстравертированных и только 27,8% относятся к интровертированной группе.

Экспериментальные исследования предполагали получение количественных показателей типологических свойств нервной системы испытуемых. С целью сбора всех экспериментальных точек на одной плоскости и выявления закономерностей для определенного типа темперамента был использован параметр индивидуальности p' , который характеризовал удаленность от 0 (рис. 2), где E' – значение экстраверсии; N' – значение нейротизма.

$$p = \sqrt{E^2 + N^2}. \quad (1)$$

Так как E и N имеют разные числовые значения (от 0 до 24), то в случае, если значения пре-

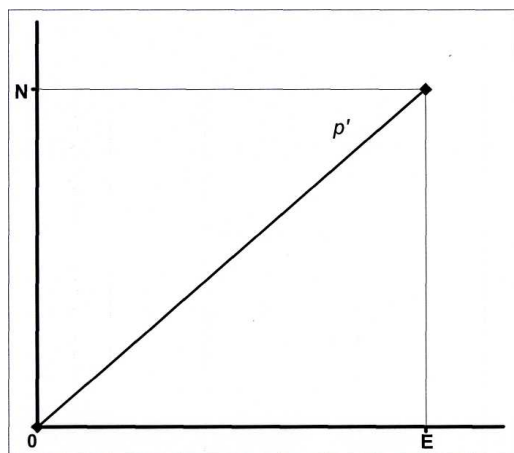

Рис. 2. Видоизмененная плоскость круга Г. Айзенка

вышают 12, значения p' для разных типов темперамента находилось таким образом:

$$E' = E - 12; N' = N - 12. \quad (2)$$

Если показатели экстраинтроверсии были меньше 12, то $E' = E$, $\alpha' = N$.

Сводные значения параметра индивидуальности p' и значение дисперсии a по темпераментным группам представлены в таблице 2.

На долю эмоционально устойчивых приходится 54,5%, а на долю нестабильных приходится 38,0%. При этом у эмоционально стабильных p' выше, чем у эмоционально нестабильных (10,54 и 7,96).

Анализ изменений p' по полу свидетельствует, что существует гендерное отличие в значениях данного показателя. Выявлены различия между интро- и экстравертированными, эмоционально стабильными и эмоционально нестабильными. Выявлены различия показателей индивидуальности в процессе исполнения различных социальных ролей.

Средние значения p' у представителей разных профессиональных групп распределились следующим образом: у руководителей $p' = 5,7$; у производственных рабочих $p' = 5,9$; у обслуживающего персонала $p' = 7,3$. В дальнейшем результаты всех методик анализировались с помощью этого показателя.

В результате исследования доминирующих психических состояний (методика А. Прохорова «Общие показатели неравновесных состояний») было установлено, что среди опрошенных по выраженности психической активности 9,9% относятся к уровню повышенной психической активности, 79,3% – к среднему (оптимальному) уровню и 10,8% – к низкому уровню состояния пониженной психической активности (табл. 3).

У руководителей неравновесность возникает из-за доминирования I_1 и I_3 . У производственных рабочих – I_3 и I_1 , у обслуживающего персонала – из-за I_3 . Эти изменения связаны с когнитивной составляющей у руководителей, поведенческой составляющей у производственного и обслуживающего персонала.

Для количественной оценки свойств темперамента (эргичность, пластичность, темп, эмоциональность) по личностным и социальным параметрам, а также для выявления определенных

Таблица 2
Показатели среднего значения и дисперсии параметра индивидуальности по темпераментным группам

Типологические группы	p'	a	Типологические группы	p'	a	Типологические группы	p'	a
Холерики	5,48	2,41	Меланхолики	10,44	2,20	Эмоционально нестабильные	7,96	2,31
Сангвиники	9,07	2,31	Флегматики	12,01	1,84	Эмоционально стабильные	10,54	2,08
Экстраверты	7,28	2,36	Интроверты	11,23	2,02	Общее значение	9,25	2,19

Таблица 3
**Специфика выраженности индексов
 неравновесного состояния у сотрудников
 предприятия**

Индексы неравновесного состояния	Сотрудники предприятия		
	Руково- дители	Производст- венные рабочие	Обслужи- вающий персонал
$I_1 = \frac{ПП}{ФР} 1,5$	1,2	0,9	
$I_2 = \frac{Пер}{ФР} 0,7$	0,97	0,7	
$I_3 = \frac{ПОВ}{ФР} 1,21$	1,3	1,2	
I_{Σ}	1,4	1,5	0,8

где ПП – психические процессы, ФР – физиологические реакции, Пер – переживания, ПОВ – поведение.

тенденций, были использованы результаты диагностики по методике В. Русалова, которая учитывает, что поведение человека характеризуется двумя принципиально различными аспектами проявления: предметно-деятельностным и коммуникативным. Полученные коэффициенты соотношения личностных и социальных параметров позволили определить коэффициент проявления формально-динамических особенностей K_{Σ} по каждой группе сотрудников (табл. 4).

Анализ полученных значений индексов свидетельствует о разногласии в индивидуальной психике человека формально-динамического и содержательного уровней, что находит отражение в значениях средних показателей по профессиональному уровню.

В контексте профессиональной деятельности негативные последствия межличностных коммуникаций обозначаются понятием «профессиональное выгорание», имеющим прямое отношение к сохранению здоровья, психической устойчивости, надежности и профессиональному долголетию работающих специалистов. Влияние синдрома эмоционального выгорания (далее – СЭВ) на эффективность коммуникативного процесса было проанализировано на базе результатов, полученных по методике «Диагностика

уровня эмоционального выгорания» В. Бойко. Количественные показатели по компонентам синдрома эмоционального выгорания представлены в таблице 5.

Результаты исследования компонентов эмоционального выгорания в двух выборках (у руководителей и рабочих) демонстрируют неадекватное избирательное эмоциональное реагирование (70,6 и 70,0) и редукцию обязанностей (52,9 и 56,0). Высокие значения в первой выборке наблюдаются в сфере экономии эмоций, а во второй – в переживании психотравмирующих обстоятельств.

Анализ позволил выявить взаимосвязь между синдромом эмоционального выгорания и индивидуально-типологическими особенностями личности: с увеличением значения p' увеличивается процент персонала в состоянии напряжения (с 66,4% до 69,0%). А фазы резистенции и истощения имеют тенденцию к снижению с ростом значения p' (резистенция – 47,3% и 40,2%; истощение – 57,8% и 53,7% соответственно). Это свидетельствует о новой трактовке (количественной) результатов эмпирического исследования и экстраполяции результатов.

В итоге статистического анализа результатов эмпирического исследования по методике «Индивидуально-типологический опросник» Л. Собчик получены следующие данные: в среднем исследуемая группа получила $4,39 \pm 1,57$ баллов по шкале «Экстраверсия», $5,09 \pm 1,57$ баллов по шкале «Спонтанность», $4,89 \pm 1,35$ баллов по шкале «Агрессивность», $4,95 \pm 1,20$ по шкале «Ригидность», $4,66 \pm 1,38$ по шкале «Сензитивность», $4,87 \pm 1,46$ по шкале «Тревожность», $4,99 \pm 1,55$ по шкале «Лабильность». То есть в среднем испытуемые имеют нормальную и умеренную выраженность индивидуально-типологических черт. Анализ результатов исследования с учетом профессиональных качеств позволяет выделить выраженность индивидуально-типологических черт: руководители – умеренная выраженность экстравертированности, агрессивности, лабиль-

Таблица 4
Индексы структуры темперамента по категориям персонала

Состав персонала	к эргичности	к пластичности	к темпа	к эмоциональности	K_{Σ} (индекс формально-динамических свойств)
Руководители разного уровня	0,99	1,70	1,15	0,91	1,76
Производственные рабочие	0,88	1,10	1,00	0,96	0,93
Обслуживающий персонал	0,93	1,03	1,03	1,03	1,02

Таблица 5
**Уровень развития компонентов синдрома эмоционального выгорания
 у различных категорий персонала предприятия**

Категории персонала	p'	Компоненты СЭВ (% от общего количества опрошенных)		
		Напряжение	Резистенция	Истощение
Руководители	5,7	66,4	47,3	57,8
Рабочие	5,9	69,0	40,2	53,7

ности; производственные работники – умеренная выраженность и избыточная выразительность интро-экстравертированности, агрессивности, сензитивности; обслуживающий персонал – норма спонтанности, ригидности, тревожности.

Установлено, что выраженность индивидуально-типологических черт зависит от социального статуса личности и определяет эффективность коммуникации.

Для оценки уровней коммуникации и организаторских склонностей были использованы результаты эмпирического исследования по методике КОС-2.

Таблица 6
Результаты эмпирического исследования по методике КОС-2 (средние значения)

Категории персонала	Коммуникативные склонности	Организационные склонности
Руководители разного уровня	13,6	15,8
Производственные рабочие	12,0	10,2
Обслуживающий персонал	8,0	6,6

Анализ результатов эмпирического исследования по методике КОС-2 позволил выявить две тенденции, а именно:

– уровень организационных склонностей зависит от профессионального уровня участников исследования; у обслуживающих работников уровень ниже, чем у руководителей на 58%;

– уровень коммуникативных склонностей зависит от специфики производственного процесса и сформированности профессиональных качеств; у обслуживающих работников уровень ниже, чем у руководителей на 36%.

Для расчета коэффициентов коммуникативной компетентности различных профессиональных групп использовалась формула:

$$K = 0,05 \cdot C, \quad (3),$$

где K – величина оценочного коэффициента; C – количество совпадающих с ключом ответов.

Определен уровень коммуникативной компетентности у руководителей, который составляет 0,68, у рабочих – 0,6, у обслуживающего персонала – 0,4.

Полученные результаты позволяют утверждать, что индивидуальные показатели склонности к коммуникации участников исследования напрямую взаимосвязаны с уровнем проявления их коммуникативной компетентности.

Для выявления влияния энергетического состояния на коммуникативные склонности совместим показатели двух методик – А. Прохорова и КОС-2.

Соберем на плоскости полученные результаты (рис. 3, 4).

Анализируя данные методики, констатируем, что существует взаимозависимость между поведением и склонностью сотрудников к коммуникативной деятельности. При одинаковых значениях поведенческих реакций ($I_3 = 1,2$ балла) у обслуживающего персонала и руководящего состава существует меньший разрыв в коммуникативных склонностях (8 и 13,6 баллов соответственно). Сравнив средние показатели (рассчитанные ранее) по данным группам с показателями, соответствующими наибольшим значениям I_3 , получаем: с возрастанием индекса I_3 растут коммуникативные склонности (до 1,3 балла).

Сопоставим также изменения суммарного показателя психических состояний равновесности-неравновесности I_{Σ} с показателями коммуникативных склонностей у всех групп сотрудников. Полученные результаты отражают общую тенденцию, а также взаимосвязь между всеми компонентами равновесности-неравновесности (ПП, ФР, ШП и Пов) и склонностью сотрудников к коммуникативной деятельности. Наибольшему значению суммарного индекса неравновесности $I_{\Sigma} = 1,5$ соответствует показатель коммуникатив-

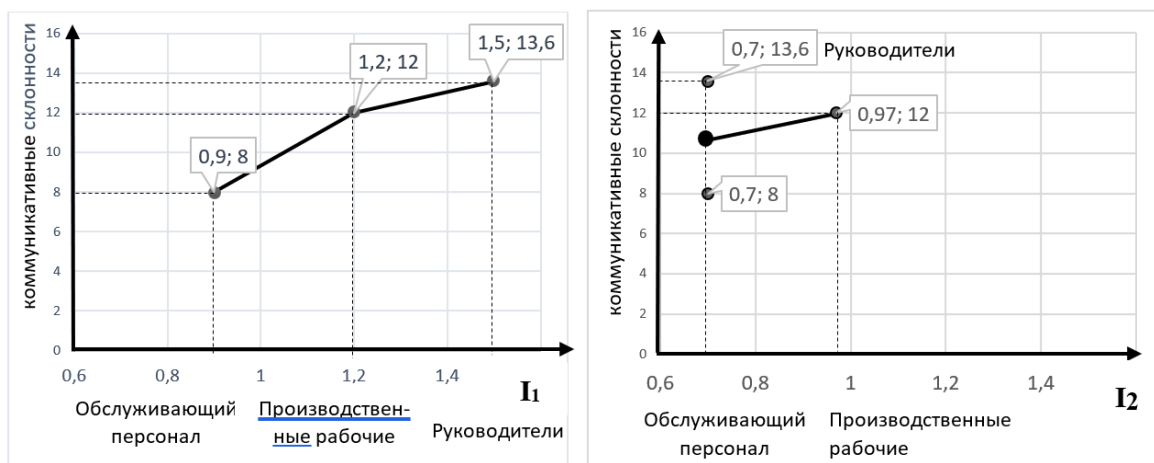
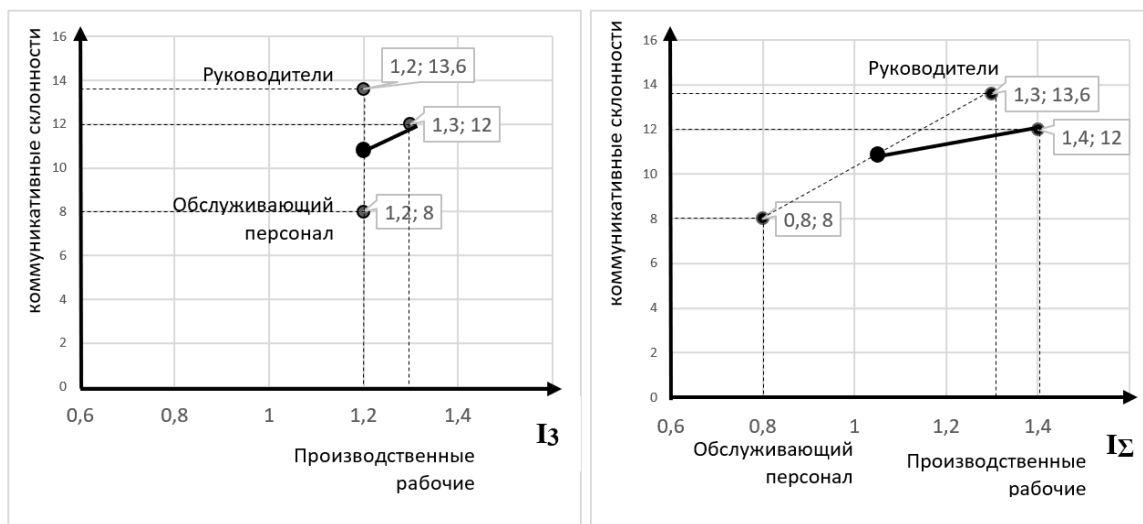

Рис. 3. Зависимость коммуникативных свойств от значений индексов I_1 и I_2

Рис. 4. Зависимость коммуникативных свойств от значений индексов I_3 и I_Σ

ных склонностей – 12 баллов. Соединив среднее значение по шкале коммуникации от 10,8 с 12,0, констатируем общий рост коммуникативных склонностей при росте значений I_Σ .

Таким образом, нами выявлена количественная взаимосвязь параметров по указанным методикам психодиагностики. Подтверждена взаимозависимость между состоянием равновесности-неравновесности и проявлением коммуникативной склонности. Чем больше отклонения от 1,0 (состояния), тем более ярко проявляется склонность личности (со знаком + или –). Знание такой взаимосвязи позволяет нам экстраполировать эффективность коммуникации внутри организации или межорганизационной при принятии решения в стрессовой ситуации.

Объединим результаты двух методик (КОС-2 и «Диагностика структуры темперамента В. Русалова»).

Акцент сделан на индексе, который отражает производственную специфику предприятия – производство продукции и, следовательно, получение основной прибыли предприятия от предметной деятельности. Это индекс уровня готовности к предметной деятельности: руководители – 15,5; рабочие – 14,8; обслуживающий персонал – 14,2.

Для выявления влияния формально-динамических свойств психики на коммуникативные и организационные склонности разных категорий персонала был проведен анализ, который представлен в графическом виде (рисунок 5).

Для определения тенденции совместим показатели коэффициентов формально-динамических свойств по всем группам персонала с показателями коммуникативных и организаторских

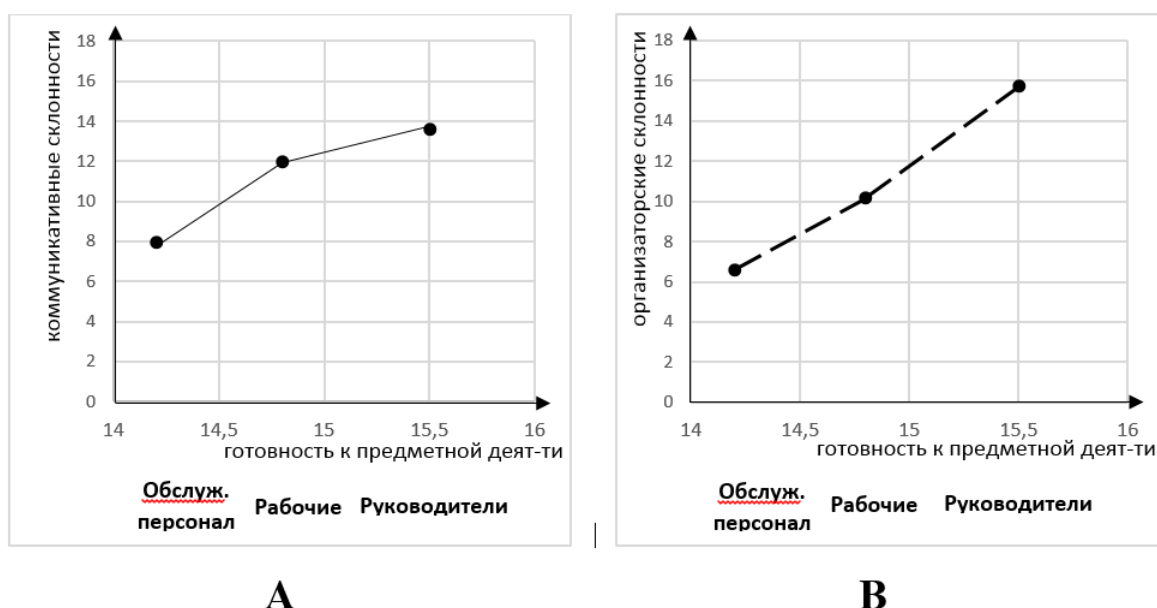

Рис. 5. Зависимость коммуникативных свойств (А) и организационных свойств (В) от значения индекса готовности к предметной деятельности

склонностей на одной плоскости, применяя уравнивающий коэффициент (рис. 6).

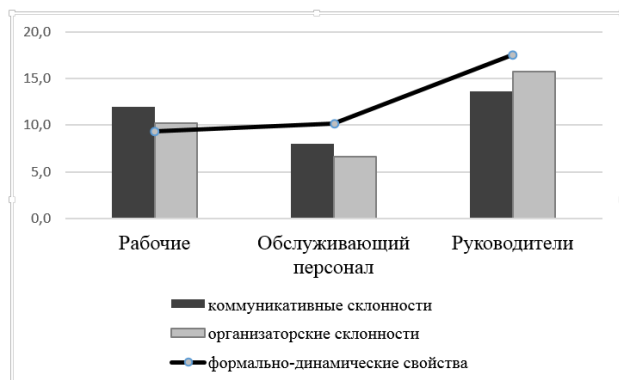

Рис. 6. Взаимосвязь между коммуникативными, организационными и формально-динамическими свойствами различных групп персонала

Наибольшим значениям формально-динамических свойств (у руководителей) соответствуют наибольшие значения коммуникативных и организаторских склонностей. При этом рост значений кривой также наглядно демонстрирует отклонения по показателям двух других групп: средним результатам коммуникативно-организационных склонностей у рабочих соответствуют низкие показатели темпераментных особенностей, и наоборот, при более низком уровне склонностей (у обслуживающего персонала) к коммуникации и организованности отмечаем средние показатели формально-динамических свойств.

Это свидетельствует о том, что проявления личности (организаторские и коммуникативные) зависят не только от личностных особенностей, но и от степени вовлеченности (мотивированности) в производственный процесс.

Выводы. Полученные результаты позволяют утверждать, что индивидуальные показатели склонностей к коммуникации и организаторской деятельности напрямую влияют на коммуникативную и организаторскую компетентность. Сравнивая результаты с показателями индивидуальности p' , видим обратную зависимость: более низкому значению p' (5,7 у руководителей) соответствуют высокие значения коммуникативных и организаторских склонностей 13,6 и 15,8. При этом у руководителей организаторские склонности выше коммуникативных, а у рабочих и обслуживающего персонала – наоборот. У обслуживающих работников уровень коммуникативной компетентности ниже, чем у руководителей на 36%, а организационной – на 58%.

Анализ влияния энергетического состояния на коммуникативную и организаторскую компетентность показал, что существует прямая корреляция между ростом показателя психической

активности и высоким уровнем коммуникативной и организаторской компетентности.

Сопоставив изменения суммарного показателя психических состояний равновесности-неравновесности I_z с показателями коммуникативной компетентности и значением p' отмечаем: существует прямая зависимость между высоким уровнем неравновесности и коммуникативной компетентности. И обратная зависимость к показателю индивидуальности p' .

Объединив результаты коммуникативной компетентности с показателями формально-динамических свойств, получили следующее: наибольшим значениям формально-динамических свойств (у руководителей) соответствуют наибольшие значения коммуникативной компетентности. При этом средним результатам коммуникативной компетентности рабочих соответствуют низкие показатели темпераментных особенностей, а при низком уровне склонностей (у обслуживающего персонала) к коммуникации, отмечаем средние показатели формально-динамических свойств.

Это свидетельствует о том, что показатели компетентности (организаторской и коммуникативной) зависят не только от личностных склонностей, но и от степени вовлеченности (мотивации) в производственный процесс.

Таким образом, полученные данные могут быть использованы для повышения эффективности коммуникации в профессиональной деятельности на предприятиях различной формы собственности; для прогнозирования результатов коррекции в работе психологов-практиков; при подготовке специалистов различного профиля и статуса для эффективного профессионального взаимодействия.

Литература:

1. Argyle Michael. The Psychology of Interpersonal Behaviour / Michael Argyle. – Penguin Adult, 1994. – 384 p.
2. Бодалев А. Личность и общение / А. Бодалев. – М., 1983. – 272 с.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе : выявление, развитие и реализация ; пер. с англ. – Москва : Когито-Центр, 2002. – 395 с.
4. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 376 с.
5. Бландел Р. Эффективные бизнес-коммуникации : теория и практика в эпоху информации / Р. Бландел. – СПб., 2000. – 381 с.
6. Джуэлл Л. Индустриально-организационная психология : [учебник для вузов] / Л. Джуэлл. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.
7. Игнатьева С. Коммуникативная компетентность как компонент коммуникатив-

- ной культуры личности / С. Игнатьева. – М. : Просвещение, 2010. – 385 с.
8. Прохоров А. Методики диагностики и измерения психических состояний личности / А. Прохоров. – М. : Пер Сэ, 2004. – С. 60–62.
9. Русалов В. Предметный и коммуникативный аспекты темперамента человека / В. Русалова // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10. – № 1. – С. 10–21.
10. Собчик Л. Диагностика индивидуально-типологических свойств и межличностных отношений : [практическое руководство] / Л. Собчик. – СПб. : Речь, 2002. – 96 с.
11. Бойко В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В. Бойко. – М., 1996. – 469 с.

Агапова І. М. Комунікативна компетентність як відображення інформаційної культури в структурі управління

У статті представлені результати дослідження комунікативної компетентності різних категорій персоналу у виробничій сфері. Розроблена автором модель враховує багатовимірність і багатоплановість особистості, що проявляється в поєднанні індивідуально-типологічних властивостей з особистими професійними параметрами. Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що в трудовій діяльності ці параметри нерозривно пов'язані між собою і безпосередньо впливають як на ефективність комунікативного процесу, так і на ефективність виробництва загалом.

Ключові слова: комунікативна компетентність, індивідуально-типологічний показник особистості, інформаційна культура, виробничі комунікації, ефективність комунікації.

Agapova I. N. Communicative competence as reflection of informative culture in structure of management

In the article the results of research of communicative competence of different categories of personnel are presented in a productive sphere. The model worked out by an author takes into account multidimensionality of personality, that shows up in combination of individually-typology properties with personality parameters and professional. Undertaken studies allow to assert that in labor activity these parameters are indissolubly constrained inter se and render direct influence both on efficiency of communicative process and on efficiency of production on the whole.

Key words: communicative competence, individually-typology index of personality, informative culture, productive communications, efficiency of communication.

О. В. Корнієнкокандидат психологічних наук,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ФАХІВЦІВ

У статті автора доводиться актуальність розробки та впровадження прикладних аспектів організації ефективності навчального процесу як складової частини поняття «якість життя», детермінованого інформаційними, економічними та психологічними впливами зовнішнього середовища. Виділяють низький і високий рівні психологічної безпеки. Опосередкований вплив на загальний стан психосоматичного здоров'я учнівської та студентської молоді.

Ключові слова: психологічна безпека, підтримання, психосоматичне здоров'я учнівської та студентської молоді, умови глобалізації суспільства.

Постановка проблеми. Зміст та спрямованість представленої статті для сприйняття психологічною громадськістю України виник не випадково. Впродовж останніх 23 років науково-педагогічної діяльності автора, який приділяв багато уваги висвітленню комплексних проблем забезпечення підтримання високої інтелектуальної та фізичної працездатності, формування адекватного розуміння здорового способу життя, психопрофілактики адиктивної поведінки учнівської та студентської молоді в структурі навчального процесу факультету психології та інших навчальних закладів. Впроваджується, також, очно-дистанційна форма організації навчального процесу для студентської молоді із залученням широких можливостей підтриманням власної сторінки на Facebook <https://www.facebook.com/ovkdefender>. Проте виникають багато нових викликів як позитивного, так і негативного впливу глобальних змін у розвитку сучасного суспільства на стан **«безпеки в підтриманні психосоматичного здоров'я»** учнівської та студентської молоді. За останніми науковими даними частота виникнень межових (передхворобливих) психосоматичних розладів серед молоді на популяційному рівні має негативні тенденції. Згідно із сучасними дослідженнями, серед загальної кількості студентства України, до моменту набуття вищої освіти, здоровими залишаються лише 6%, близько 45-50% випускників мають функціональні відхилення, а 40-60% – хронічні захворювання, третя ж частина випускників мають обмеження у виборі професії [1, с. 156]. Неусвідомлюваним залишається ставлення молодого покоління до здорового способу життя. За даними Присяжнюк С., 38,3% студентів вищих навчальних закладів за станом здоров'я належать до спеціальних медичних груп [2, с. 6-7].

Для пошуку актуальності тексту статті звертаємося до аналізу емпіричних досліджень іншої

групи фахівців Росії, які активно працювали у напрямку досліджень учнівської та студентської молоді. Узагальнений висновок може бути таким, що попередження порушень розвитку особистості та збереження психічного здоров'я і його функціонування та оптимальному рівні належить до пріоритетних завдань медико-психологічного супроводу навчального процесу (Юрасова Е.Н., 1996 [3, с. 24], Захаров А.И., 1988 [4, с. 242], Дубровіна І.В., 2000 [5, с. 204], Гадельшина Т.Г., 2003 [6, с. 22], Іванова А.А., 2008 [7, с. 23].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значним доповненням до наведених вище посилань можуть бути отримані статистичні відомості з даної теми, представлені у роботі Красової М.А. «Особливості психосоматичної та неврологічної характеристик при оцінці стану здоров'я підлітків» [8, с. 24]. За даними офіційної статистики загальна захворюваність за класом нервових захворювань у Росії складає 61,6 на 1000 підлітків. За останні 5 років зростання неврологічної патології склало 14%. Прогресуюче погіршення психічного здоров'я підлітків призвело до збільшення неспокійних розладів та розумової відсталості. Деталізуючи представлення статистичних даних із порівнянням захворюваності у Далекосхідному регіоні за більшістю нозологічних форм вище, ніж у Російській Федерації. Дослідження останніх років визначили психопатологічні особливості сучасних молодих людей, що характеризуються підвищеною тривожністю до негативно-агресивних реакцій, спрямованим як на суспільство, так і на самого себе, серед яких зростання злочинності за останні 5 років склало 57%. Кожна молода людина, внаслідок різних життєвих обставин, підпадає під вплив саме того середовища, яке вона бачить навколо себе, і її суспільна мораль, позиція, переконання, життєві установки, пове-

дінка не завжди формуються в корисному для себе та оточуючих напрямі.

Автор статті також вивчає дану проблему з позиції безпеки та підтримання психосоматичного здоров'я молоді в структурі навчального процесу на прикладі багаторічних досліджень (2006-2015 років) на різних факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка у вищезгаданих публікаціях Корнієнка О.В. [9, с. 312-318; 10, с. 251-256].

Мета статті. Головною метою даної статті є виділення ролі «психологічної безпеки освітнього середовища» у взаємозв'язку та взаємовпливі інших складових безпеки: фізичної, інформаційної, екологічної, харчової; здоров'я, поведінки учнівської та студентської молоді у екстремальних ситуаціях, адекватного реагування на можливі терористичні загрози в закладах освіти, в контактах із переселенцями зі східних регіонів України та впливом нової хвилі емігрантів в Україну з нестабільних у політичному, соціальному, військовому відношеннях країнах.

Виклад основного матеріалу. Поточними питаннями, які будуть розглянуті у змісті даної статті виступають наступні положення.

1. Проведення аналізу визначення поняття «**психологічна безпека освітнього середовища**» у працях сучасних фахівців.

2. Розмежування внутрішніх та зовнішніх загроз «психологічної безпеки» в навчальній діяльності школярів.

3. Співвіднесення виявлених складових феномена «психологічна безпека» з наслідками її порушення.

4. Дослідження взаємозв'язку між видами безпеки та компонентами освітнього середовища.

На нашу думку, буде доцільним для українського психологічного товариства познайомитись з актуальними питаннями стану та подальшого розвитку шкільної освіти на прикладі аналізу представлених публікацій фахівців освіти іншої держави.

На сьогоднішній день проблема психологічної безпеки особистості набуває широкого масштабу в умовах глобалізації суспільства. Дана ситуація знайшла відображення у державній «**Концепції інформаційної безпеки Російської Федерації**» та у «**Концепції суспільної безпеки Російської Федерації**», приватними проблемами яких є забезпечення економічної та інформаційної безпеки держави, окремого громадянина та лідерства.

У межах із першої вищезгаданої концепції під **психологічною безпекою (ПБ)** розуміється позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне та соціальне благополуччя у конкретних соціально-психологічних умовах, а також відсутність ситуацій нанесення

психологічної шкоди особистості та обмеження її прав. Урядова концепція модернізації Російської освіти на період до 2010 року передбачає підвищення якості освіти за рахунок формування здоров'я, соціального благополуччя, психологічної захищеності, захисту прав особистості. У зв'язку з цим психологічна служба освіти виступає гарантом забезпечення психологічної безпеки всіх учасників освітнього процесу. І. А. Баєва розглядає **психологічну безпеку (ПБ)** як стан освітнього середовища, вільний від психологічного насильства і сприяє задоволенню потреб у особистісно-довірчому спілкуванні, що створює референтну значимість середовища і забезпечує психічне здоров'я включених у неї учасників. До психологічної безпеки (ПБ) також належать стан психологічної захищеності, здатність людини і середовища відображати несприятливі зовнішні і внутрішні впливи Баєва І.А. та ін. [11, с. 287]. Цікавим є оригінальний підхід Шликової Н.Л. [12, с. 33] до проблеми психологічної безпеки (ПБ) суб'єкта професійної діяльності, де вона дає узагальнення системного, діяльнісного та суб'єктного підходів. У даному випадку психологічна безпека (ПБ) є складовою частиною поняття «якість життя», детермінованого інформаційними, економічними та психологічними впливами зовнішнього середовища. Виділяють низький і високий рівні (ПБ). Психологічна безпека також розглядається у вигляді цілісної системи процесів, результатом протікання яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта відображенням характеристикам реальної дійсності. При цьому різні компоненти системи (процеси, образи, цінності та ін.) можуть виступати в якості детермінанту її розвитку в цілому і виконувати на різних етапах формування ПБ підпорядковану або провідну функції. Психологічна безпека (ПБ) є складно структурованою системою психічних процесів, ядром якої виступає відсутність протиріч між зовнішніми і суб'єктивними вимогами до суб'єкта і його життєвими орієнтаціями (Шликова Н.Л.). Такі протиріччя у школярів можуть бути викликані неадекватними педагогічними вимогами з боку вчителів через недооцінку або переоцінку можливостей учнів, а також через порушення педагогічної етики.

Безумовно, висунення педагогічних вимог повинно бути адекватним і враховувати стан здоров'я школярів. Деякі автори відзначають, що показник «стан здоров'я» є компонентом пізнавальної активності повноцінної особистості (Васильєва О.С., Філатов Ф.Р. [13, с. 351]), а також невід'ємною частиною соціально-психологічної безпеки (Сухов А.Н. [14, с. 256]).

На наш погляд, доцільно виділяти зовнішні та внутрішні загрози психологічної безпеки (ПБ) школярів. До зовнішніх загроз належать: мовна агресія вчителя, професійні страхи вчителів, патопси-

хологічні риси характеру особистості вчителя, професійна некомпетентність педагогів і фахівців-суміжників, жорстоке поводження з дітьми в соціально небезпечних сім'ях, загрози психічного і фізичного насильства з боку однокласників і дорослих, проживання дитини з психічно хворими батьками або батьками-інвалідами. Істотну загрозу психологічній безпеці (ПБ) школярів несуть вчителі, що переконливо показано нами в попередніх публікаціях (Челпанова В.Б. [15, с. 151-162]).

Внутрішні загрози являють собою різні наслідки психологічної травматизації школярів іншими учасниками освітнього процесу. Зокрема, **соціопатія**, як наслідок алкоголізації і наркотизації; **шкільна дезадаптація, дідактогенії, неврози і дідактопатії**, що виникли на тлі систематичного порушення педагогічного такту з боку вчителів (тактики «шкідливої дії» і «шкідливої бездіяльності» – позиції невтручання педагога). Авторський погляд на **дідактогенії** психосоматичні розлади і дідактопатії, як наслідки негативних педагогічних впливів, викладено в статті «**Дідактогенії психосоматичні реакції і розлади у молодших школярів**» (Челпанов В.Б. [16, с. 37-43]). Особливо небезпечними наслідками є страх перед учителем, перед класом, страх перед навчальним предметом і суїцидальна поведінка.

Загрози психічного і фізичного насильства над дітьми в сім'ї та школі формують у школярів **віктимну поведінку (поведінку жертв)**, яка вивчається віктимологією. Однією з основних завдань психології безпеки (ПБ) освіти є захист і порятунок дітей від звичок віктимної поведінки. Віктимні або віктимогенні – «набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси і ознаки», які **«можуть зробити її схильною до перетворення на жертву злочину»** (Шнайдер Г.Й. [17, с. 502]).

Аналіз і узагальнення літературних джерел, що розглядають різні аспекти **психологічної безпеки (ПБ)**, дозволяє розширити перелік зовнішніх

загроз. Описуючи їх, співвіднесемо виявлені нами складові феномена (ПБ) з наслідками її порушення (рис. № 1):

1) **наслідки порушень інформаційної складової (ПБ)**: інформаційна неадекватність у поведінці, пізнавальної активності і професійної діяльності людини; інформаційні стреси і дистрес, інформаційні перевантаження;

2) **наслідки порушень медичної складової (ПБ)**: втрата працездатності, формування внутрішньої картини хвороби (ВКБ), відхід у хворобу, депресія;

3) **наслідки порушень соціальної складової (ПБ)**: соціальна дезадаптація, соціопатія, фобії (русифобія, ксенофобія та ін.);

4) **наслідки порушень технічної складової (ПБ)**: зниження продуктивності праці, нещасні випадки, виробничий травматизм, техногенні катастрофи;

5) **наслідки порушень економічної складової (ПБ)**: зміна соціального статусу особистості в суспільстві (безробіття, втрата сенсу життя, девальвація професії);

6) **наслідки порушень політичної складової (ПБ)**: зміна соціальної цінності особистості і залежності її життєдіяльності;

7) **наслідки порушень педагогічної складової (ПБ)**: дідактогенії, дідактопатії, шкільна дезадаптація (ШД) учасників освітнього процесу;

8) **наслідки порушень екологічної складової (ПБ)**: фобії (радіофобія, онкофобія та ін.), особливо в містах-супутниках АЕС;

9) **наслідки порушень юридичної складової (ПБ)**: втрата довіри до держави, правоохоронних органів, криміналізація суспільства, почуття беззахисності, агресивність, насильство над особистістю;

10) **наслідки порушень особистісної складової (ПБ)**: деіндивідуалізація і саморуйнування особистості, деградація..

Російський дослідник підкреслює, що для теоретичного та емпіричного дослідження важливим є встановлення співвідношення між видами безпеки і компонентами освітнього середовища. Був використаний підхід Криуліної А.А., згідно з яким в освітньому просторі прийнято розрізняти: штучну робочу / навчальне середовище, інформаційне середовище, соціальне середовище і внутрішнє середовище (Криуліна А.А., [18, с. 51]).

Виділяючи з нашої точки зору найбільш актуальні питання даної статті, робимо акцент на **екологічній, медичній, особистій безпеці**, що забезпечує психогігієну внутрішнього середовища кожного учасника освітнього процесу. Тому практичний психолог займається вивченням вікових криз і особливостей учасників; педагогічними проблемами колективу; профілактикою психологічних причин неуспішності і прогуків;

попередженням і вирішенням педагогічних конфліктів; шкільною дезадаптацією учнів; **корекцією затримок психічного розвитку (ЗПР), синдрому дефіциту уваги з гіпо- та гіперактивністю (СДУГ), причинами поведінкових девіацій** (рис. № 2):

Висновки та пропозиції:

1. Представлену статтю слід розглядати як можливість отримати додаткову інформацію фахівцям-психологам, педагогам, соціальним працівникам та соціальним педагогам у напрямку актуальних, загальних питань як безпеки учасників педагогічного процесу, так і безпеки інших опосередкованих компонентів: інформаційної, екологічної, харчової, адекватних міжособистісних взаєминах у навчальних закладах.

2. Рекомендаційними висновками підготовленого тексту статті є підвищення інформованості та методичної підготовленості представників психолого-педагогічних професій в умовах глобалізаційних процесів та кризових явищ світового масштабу, які безперечно і непередбачено впливають на цінності, стан, поведінку, безпеку повсякденного життя, психосоматичного здоров'я учнівської та студентської молоді.

Література:

1. Молодь за здоровий спосіб життя: щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів про становище молоді (за підсумками 2009 р.) / М-во у справах молоді та спорту, Держ. ін-т розв. сім'ї та молоді; [редкол.: Н.Ф. Романова(голова) та ін.]. – К.: ТОВ "Основа", 2010. – 156 с.
2. Присяжнюк С.І. Проблема фізичного виховання учнівської молоді України / С.І. Присяжнюк // Основи здоров'я та фізична культура. – 2006. – № 10. – С. 6-7.
3. Юрасова Е.Н. Исследование динамики уровня невротичности, конфликтности и копинг-поведения у студентов-психологов и педагогов в процессе обучения: В связи с задачами психогигиены и психопрофилактики: автореф. дис. канд. психол. наук.19.00.04 / Е. Н. Юрасова Санкт-Петербург, 1996. – 24 с.
4. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков / А. И. Захаров – М., 1988. – 246 с.
5. Дубровина, И. В. Психическое здоровье детей и подростков / И. В. Дубровина. – Екатеринбург, 2000. – 204 с.
6. Гадельшина Т. Г. Ресурсосберегающая стратегия концентрированного обучения учащихся 7-11 классов: автореф. дис. канд. психол. наук.19.00.04 / Т. Г. Гадельшина. – Томск, 2003. – 22 с.
7. Иванова А.А. Психологические особенности подростков с донозологическим уровнем пограничных психических состояний и их коррекция : автореф. дис. канд. психол. наук.19.00.04 / А. А. Иванова. – Томск, 2008. – 23 с.
8. Краснова М.А. Особенности психосоматической и неврологической характеристик при оценке состояния здоровья подростков с девиантным поведением: Автореф.канд.мед.наук: спец.14.00.09. Педиатрия / М.А. Краснова. – Хабаровск, 2006. – 24 с.
9. Корнієнко О.В. Факторний аналіз психосоматичного здоров'я дівчат-студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка / О.В. Корнієнко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 1. до Вип. 27. Том IX (42): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гносис, 2012. – С. 312-318.
10. Корнієнко О.В. Факторний аналіз психосоматичного здоров'я юнаків-студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2006-2009 навчальних років / О.В. Корнієнко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 1 до Вип. 31. Том V (47): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору». – К.: Гносис, 2013. – С. 251-256.
11. Баева И. А., Бурмистрова Е. В., Лактионова Е. Б., Рассоха Н. Г. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении: практическое руководство / Под ред. Ирины Александровны Баевой. – СПб.: Речь, 2006. – 287 с.
12. Шлыкова Н.Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности: Автореф. дис.докт. психол. наук. 19.00.03 / Надира Летфулловна Шлыкова. – М., 2004. – 33 с.
13. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология

- здоровья человека: эталоны, представления, установки / Ольга Семеновна Васильева, Ф. Р. Филатов. – М.: Академия, 2001. – 352 с.
14. Сухов А. Н. Социальная психология безопасности / Анатолий Николаевич Сухов. – М.: Академия, 2002 – 256 с.
 15. Челпанов В. Б. Психолого-педагогический анализ поведенческих стилей учителей / В.Б.Челпанов // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Серия психологические науки «Акмеология образования». – 2005. – Т. 11. – № 3. – С. 156–162.
 16. Челпанов В. Б. Дидактогенные психосоматические реакции и расстройства у младших школьников / В.Б.Челпанов // Системные исследования в науке и образовании / Сб. науч. трудов. Курск. гос. ун-та. Курск: МУ Издательский центр "ЮМЭКС", 2007. – С. 37-43.
 17. Шнайдер Г. Й. Криминология / Ганс Йоахим. – М.: Прогресс-Универс., 1994. – 502 с.
 18. Криулина А. А. Спасти образование. Как? (Размышления психолога) / Александра Александровна Криулина. – Курск: Изд-во Курского гос. пед. ун-та, 2001. – С. 51.

Корниенко А. В. Психологическая безопасность образовательного процесса в работах современных специалистов

В статье автора представлена актуальность разработки и внедрения прикладных аспектов организации эффективности учебного процесса как составной части понятия "качество жизни", детерминированного информационными, экономическими и психологическими воздействиями внешней среды. Выделяют низкий и высокий уровни психологической безопасности. Опосредованное влияние на общее состояние психосоматического здоровья учащихся и студенческой молодежи.

Ключевые слова: психологическая безопасность, поддержание, психосоматическое здоровье учащихся и студенческой молодежи, условия глобализации общества.

Kornienko A. V. Psychological safety of educational process in work of recent specialists

The author's article presents the relevance of the development and implementation of applied aspects of the organization of the educational process as an integral part of the concept of "quality of life", determined by the information, economic and psychological influences of the external environment. Allocate low and high levels of psychological safety. Affected influence on the general state of psychosomatic health of peoples and student youth.

Key words: psychological safety, maintenance, psychosomatic health of peoples and student youth, conditions of globalization of society.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ТА ВОЛЬОВОГО КОМПОНЕНТІВ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ПЕРФЕКЦІЙНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ

У статті розкрито поняття «спрямованості» особистості. Представлені результати експериментального дослідження компонентів цільової спрямованості перфекційних особистостей. Встановлено кореляційний зв'язок між типами перфекціонізму, екстра-інтроверсією та локус-контролем.

Ключові слова: особистість, цільова спрямованість, перфекціонізм, емоційний та вольовий компоненти спрямованості.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що в дослідженнях немає чіткої структури цільової спрямованості особистості. Це зумовлює складність у виділенні основних структурних компонентів загальної моделі цільової спрямованості перфекційних особистостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню сутності цільової спрямованості як однієї з важливих особистісних якостей особистості присвячена значна кількість психолого-педагогічних досліджень. Так, Н.П. Гуменюк та В.В. Клименко розглядають цілеспрямованість як мотиваційну властивість особистості, її спрямованість [1, с. 186]. У дослідженнях Н.Д. Левітова, В. І. Селіванова, П.А. Рудика, Л.А. Шифмана, В.А. Іваннікова, Є.В. Ейдмана [2, с. 77; 3, с. 542] цілеспрямованість визначається як вольова риса характеру. Є. П. Ільїн вважає цілеспрямованість складною вольовою якістю, складовими елементами якої є терплячість, наполегливість та завзятість [4, с. 285]. В.В. Нікандров, вивчаючи вольові якості особистості, розглядає цілеспрямованість із погляду просторового параметру, що полягає у спрямуванні вольової дії на самого суб'єкта.

Проблема перфекціонізму як психологічної категорії є досить новою. Вона досліджується переважно за кордоном. Останнім часом ця тема висвітлювалася у роботах українських учених (І. Гуляс, Л. Данилевич, О. Лоза, Г. Чепурна) та російських науковців (Н. Гаранян, С. Степанов, І. Грачова, С. Єніколов, Є. Соколова, П. Циганкова, А. Холмогорова, Т. Юдєєва, В. Ясная). Значний доробок у дослідженні перфекціонізму належить зарубіжним вченим (Д. Барнс, С. Блатт, Р. Фрост, П. Х'юїтт, Г. Флетт, Д. Хамачек, Д. Боучер, Л. Девідсон, Р. Слейні, Л. Террі-Шорт, Р. Оуенс, П. Слейд).

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз результатів проведеного експериментального дослідження емоційного та вольового компонентів цільової спрямованості перфекційних особистостей.

Виклад основного матеріалу. Спрямованість є провідною психічною властивістю особистості, яка характеризує її мотиваційну сферу. Словосполучення «спрямованість особистості» було введено у психологію С.Л. Рубінштейном. Відомий радянський психолог цю властивість особистості пов'язує з реальними та конкретними предметами, які дозволяють зняти напругу незадоволення потреби. Проблема спрямованості – це, перш за все, питання про динамічні тенденції, які в якості мотивів визначають людську діяльність, самі, в свою чергу, визначаються її цілями та завданнями. Спрямованість включає два тісно між собою пов'язаних моменти: а) предметного змісту, оскільки спрямованість – це завжди спрямованість на щось, на якийсь більш-менш визначений предмет, і б) напруги, яка при цьому виникає [5, с. 623].

Цільова спрямованість – це властивість особистості ставити перед собою цілі, які будуть реалізовані у майбутньому. Кожна людина має певні цілі, які є різноманітними та індивідуальними. Цільову спрямованість перфекційної особистості розглянемо як феномен, який у структурі містить компоненти, основні з яких – емоційний та вольовий.

Першим етапом дослідження було виявлення типів перфекціонізму за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта і Г. Флетта. Результати проведеної методики показують, що більше половини 178 з 345 студентів – перфекціоністи (52 %). Щодо видів перфекціонізму, то переважаючим є тип – перфекціонізм, що орієнтований на себе – 130 студентів (38 %). Даний тип перфекціонізму притаманий людям, які висувають занадто високі вимоги до себе. На другому місці – перфекціонізм, що орієнтований на інших – 35 студентів (10%). Перфекціоністи, які орієнтовані на інших ставлять високі вимоги до осіб, які їх оточують. На третьому місці, за результатами нашого дослідження, соціально приписаний перфекціонізм – 13 студентів (4%).

Особи, яким притаманний цей тип перфекціонізму впевнені, що суспільство висуває занадто високі вимоги до них.

Щодо компонентів цільової спрямованості особистості, то емоційний досліджувався за допомогою Особистісного опитувальника Айзенка. За даною методикою визначався тип темпераменту із врахуванням екстраверсії та інтроверсії особистості, також досліджувалася важлива характеристика для нашої структури – емоційна стійкість. Відповідно до отриманих даних серед студентів, у яких перфекціонізм орієнтований на себе, 20 % – екстраверти, 21 % – схильні до екстраверсії, 19% – яскраві екстраверти, 40% – інтроверти. Щодо нейротизму, отримали наступні відсоткові значення: 40 % – високий рівень, 30% – дуже високий рівень нейротизму, 22 % – середнє значення та 8 % – низький рівень. За допомогою коефіцієнта Пірсона, встановлено прямі кореляційні зв'язки перфекціонізму, що орієнтований на себе, із екстра-інтроверсією ($r = 0,586$ при $p \leq 0,01$) та нейротизмом ($r = 0,714$ при $p \leq 0,01$). Таким чином, особи, яким притаманний перфекціонізм орієнтований на себе (ПОС), у більшості випадків – інтроверти із високим рівнем нейротизму. Дійсно, інтроверсія тісно пов'язана з перфекціонізмом, адже як перфекціоніст часто спрямований всередину самого себе, так й інтроверт схильний все доводити до ідеалу.

Щодо студентів, яким притаманний перфекціонізм, що орієнтований на інших (ПОІ), ми отримали наступні результати: 35 % – екстраверти, 11 % – мають схильність до екстраверсії, 19 % – яскраві екстраверти, 12 % – мають схильність до інтроверсії, 23 % – яскраві інтроверти. Дослідження нейротизму розкривається у таких відсоткових значеннях: 26 % – дуже високий рівень, 31% – високий рівень, 29 % – середнє значення, 14 % – низький рівень. За допомогою коефіцієнта Пірсона, встановлено прямі кореляційні зв'язки перфекціонізму, що орієнтований на інших, із екстра-інтроверсією ($r = 0,308$ при $p \leq 0,01$) та нейротизмом ($r = 0,533$ при $p \leq 0,01$). Отже, серед осіб із перфекціонізмом, що орієнтований на інших, більший відсоток екстравертів із високим рівнем нейротизму. Оскільки екстраверт – це активна людина, яка знайома з багатьма людьми та вважає їх друзями, то, відповідно, вона чекає від них ідеальності в деяких речах, які важливі для неї, можемо припустити, що звідси і виникає даний тип перфекціонізму.

Соціально приписані перфекціоністи за Особистісним опитувальником Айзенка отримали такі результати: 45 % – екстраверти, 18 % – яскраві екстраверти, 22 % – схильні до екстраверсії, 15 % – інтроверти. Щодо нейротизму: 17 % – дуже високий рівень, 67 % – високий рівень, 16 % – середнє значення. За допомогою коефіцієнта Пірсона, встановлено

прямі кореляційні зв'язки соціально приписаного перфекціонізму, із екстра-інтроверсією ($r = 0,494$ при $p \leq 0,01$) та нейротизмом ($r = 0,563$ при $p \leq 0,01$). Особи з таким типом перфекціонізму переживають відчуття необхідності та нездатності відповідати вимогам оточуючих задля отримання схвалення.

Проаналізувавши отримані дані, можемо прослідкувати, що всім типам перфекціонізму притаманний високий рівень нейротизму. Це можемо пояснити тим, що особи, яким притаманний будь-який вид перфекціонізму, висувають занадто високі вимоги та очікування до себе, але не завжди вони можуть це реалізувати. У таких випадках нейротизм виражається у надзвичайній нервовості, нестійкості, поганій адаптації, схильності до швидкої зміни настроїв (лабільності), почутті провини та занепокоєнні, заклопотаності, депресивних реакціях, незосередженості уваги, нестійкості в стресових ситуаціях. Нейротизму відповідає емоційність, імпульсивність, нерівність у контактах із людьми, мінливість інтересів, невпевненість у собі, виражена чутливість, вразливість, схильність до дратівливості.

Результати дослідження емоційного компоненту відображено на рис. 1

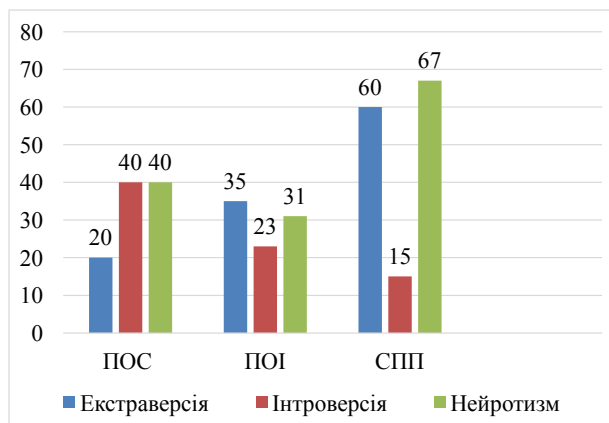

Рис. 1. Кількісні показники екстраверсії, нейротизму (емоційної стійкості) та типів перфекціонізму

Дослідження вольового компоненту цільової спрямованості здійснювалося за допомогою Опитувальника рівня суб'єктивного контролю РСК (в адаптації Е.Ф. Бажин, Є.А. Голинкіна, А.М. Еткінд). Встановлено прямі кореляційні зв'язки між типами перфекціонізму та шкалами: загальна інтернальність, інтернальність в області досягнень; інтернальність в області невдач; інтернальність у сімейних відносинах; інтернальність у виробничих відносинах; інтернальність у міжособистісних відносинах та інтернальність в області здоров'я та хвороби. Отримані результати відображені у таблиці 1.

Таким чином, із таблиці видно, що є значуща кореляція для кожного з типів перфекціонізму. Так,

Таблиця 1

Кількісні показники кореляції та типів перфекціонізму особистості за опитувальном РСК (n=345)

Типи перфекціонізму	Кореляція Пірсона, r						
	IЗ	Ід	Ін	Іс	Ім	Ів	Ізд
ПОС	0,075	0,263*	0,075	0,133	0,118	0,223*	0,123
ПОІ	0,044	0,072	0,046	0,029	0,219*	0,052	0,072
СПП	0,019	0,046	0,020	0,025	0,045	0,001	0,232*

*Кореляція на рівні значущості $p \leq 0,05$

Таблиця 2

Відсоткові показники результатів РСК для типів перфекціонізму (n= 347)

Типи перфекціонізму	ІЗ		Ід		Ін		Іс		Ім		Ів		Ізд	
	Екстернальність, %	Інтернальність, %	Екстернальність, %	Інтернальність, %	Екстернальність, %	Інтернальність, %	Екстернальність, %	Інтернальність, %	Екстернальність, %	Інтернальність, %	Екстернальність, %	Інтернальність, %	Екстернальність, %	Інтернальність, %
ПОС	33	67	22	78	43	57	36	64	38	62	20	80	36	64
ПОІ	76	24	84	16	64	36	78	22	86	14	74	36	71	29
СПП	63	37	54	46	69	31	67	33	65	35	52	48	70	30

перфекціонізм, що орієнтований на себе (ПОС) позитивно корелює зі шкалами «Інтернальність у галузі досягнень» та «Інтернальність у галузі виробничих відносин». Із таблиці 2 видно, що даному типу перфекціонізму властива інтернальність (Ід = 78 % та ІВ = 80 %). Високий рівень суб'єктивного контролю над емоційно-позитивними подіями та ситуаціями вказує на те, що перфекціоністи, які орієнтовані на себе і прагнуть досягати найкращих успіхів у житті та виконувати свою роботу бездоганно. Тому такі люди впевнені, що вони здатні успішно досягати своєї мети у майбутньому та вважають свої дії важливим фактором організації власної виробничої діяльності, в стосунках у колективі, у своєму просуванні тощо.

Перфекціонізм, що орієнтований на інших, позитивно корелює зі шкалою «Інтернальність у галузі міжособистісних відносин». Щодо відсоткових значень, простежується така тенденція, що зазначеним особам властива екстернальність, а найбільша вона у галузі міжособистісних відносин (86 %) та у галузі досягнень (84 %). Тобто перфекціоніст, що орієнтований на інших, приписує свої успіхи, досягнення та радощі зовнішнім обставинам або оточуючим його людям. Це і пояснює його потребу у тому, щоб інші були бездоганними.

Щодо соціально приписаного перфекціонізму (СПП) – наявна позитивна кореляція зі шкалою «Інтернальність стосовно здоров'я та хвороби». Відсоткові значення у таблиці 2 відображають, що даному типу перфекціонізму властивий екстернальний локус контролю у шкалах інтернальності стосовно здоров'я (70 %) та інтернальності в

області невдач (69 %). Отримані показники пояснимо тим, що такі перфекціоністи схильні приписувати відповідальність за події невдач іншим людям або обставинам та навіть щодо свого одужання сподіваються на дії інших людей, насамперед лікарів.

Таким чином, дослідивши локус контролю у всіх типах перфекціонізму, встановлено його позитивний зв'язок із ними. Також було виявлено, що лише перфекціоністам, які орієнтовані на себе, властива інтернальність, інші типи: перфекціоністи, які орієнтовані на інших та соціально-приписані перфекціоністи, мають схильність до екстернальності, тобто покладають відповідальність на інших людей чи на зовнішні обставини.

Висновки. Отже, було розглянуто поняття «спрямованості» особистості та проаналізовано результати емпіричного дослідження емоційного та вольового компонентів цільової спрямованості. За результатами дослідження встановлено: перфекціоністам, що орієнтовані на себе, притаманна інтервертованість із високим рівнем нейротизму та інтернальність в області досягнень і в області виробничих відносин; перфекціоністам, що орієнтовані на інших – екстравертованість із високим рівнем нейротизму та екстернальний локус контролю у міжособистісних відносинах та в області досягнень; соціально-приписані перфекціоністи, також, схильні до екстравертованості, високого нейротизму, та екстернальності стосовно здоров'я та невдач. Подальша еспериментальна робота буде спрямована на дослідження інших компонентів цільової спрямованості перфекційних особистостей.

Література:

1. Гуменюк Н. П. Психология физического воспитания и спорта / Н.П. Гуменюк, В. В. Клименко. – Киев, 2008. – 394 с.
 2. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности: монография / Я.В. Васильев. – Николаев: Изд-во «Илион», 2007. – 519 с.
 3. Загальна психологія: підручник / За заг. ред. академіка С.Д. Максименка. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
 4. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2009. – 368 с.
 5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – Издательство: Питер, 2002. – 720 с.
-

Лукина Н. Б. Исследование эмоционального и волевого компонентов целевой направленности лиц, склонных к перфекционизму

В статье раскрыто понятие «направленности личности». Представленные результаты экспериментального исследования компонентов целевой направленности лиц, склонных к перфекционизму. Установлена корреляционная связь между типами перфекционизма, экстра-интроверсией и локус контролем.

Ключевые слова: личность, целевая направленность, перфекционизм, эмоциональный и волевой компоненты направленности.

Lukina N. B. Research of the emotional and forceful components of the targeted orientation of perfecting personalities

The article describes the concept of «orientation» of the personality. Presented the results of the experimental research of components of the targeted orientation of perfectional personalities are presented. There is a correlation between types of perfectionism, extra introversion and locus control.

Key words: personality, targeted orientation, perfectionism, emotional and forceful components of the orientation.

СОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті представлена загальна схема соціального аналізу особистісної проблеми. Автор виокремлює п'ять контрагентів суб'єкта, які на соціальному рівні забезпечують його невротичне функціонування. Зроблено психологічний опис контрагентів. Проаналізовано особливості поведінки та перспективи розвитку суб'єкта залежно від актуального соціального оточення.

Ключові слова: невротичний стан, особистісна проблема, соціодинаміка, абсурд, конфлікт.

Постановка проблеми. У попередніх публікаціях нами започатковано вирішення проблеми невротичного розвитку особистості з позиції цілісного та системного підходу. Зокрема, була розкрита тема психофізіологічного механізму формування невротичного розладу, пов'язаного з одночасним виникненням двох емоційних реакцій [1]. Однак у психотерапевтичній діяльності розуміння цього механізму безпосередньо не використовується. Адже психотерапевт може лише робити припущення щодо характеру психофізіологічного стану суб'єкта. Доступним для аналізу є тільки момент фіксації ультрапарадоксальної інверсії нервових процесів. Більш цінним у практичній роботі є аналіз соціальної динаміки неврозу. Власне, класична психотерапія ґрунтується на з'ясуванні специфіки соціального розвитку суб'єкта. Тобто найбільш економний шлях до внутрішньопсихологічного конфлікту особистості лежить через оцінку соціальної динаміки суб'єкта. Припускається, що суб'єкт неодмінно буде проектувати власну психологічну суперечність на соціальне оточення. Отже, задача психотерапії полягає в розробленні теорії соціального розвитку невротичного суб'єкта, яка би пояснювала соціально-психологічну траєкторію, за якою відбувається психотизація та самоактуалізація особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основним соціальним показником невротичного розладу є підвищена і регулярна конфліктність суб'єкта. Конфліктність, у свою чергу, передбачає наявність осіб, які забезпечуватимуть створення і розгортання конфлікту. Отже, одна з основних проблем психотерапії полягає у встановленні основних контрагентів невротичного суб'єкта і з'ясуванні загального механізму соціального конфлікту.

Близку приклад такої спроби здійснено С. Карпманом у концепції Драматичного трикутника [2; 3]. Як основні учасники конфлікту (психологічної гри) були виокремлені Жертва, Переслідувач і Рятівник. Ця ідея виявилась пер-

спективною. Зокрема, А. Петровський спробував її трансформувати в Трагікомічну піраміду, додавши роль Щасливчика [4]. Назагал у транзакційному аналізі Е. Берном [5; 6], К. Штайнером [7] продуктивно розроблялося положення про те, що невротичний суб'єкт може несвідомо обирати життєвий сценарій із передбаченим реєстром контрагентів.

Інакше кажучи, ідея про те, що існує сталий реєстр контрагентів супроводу невротичного суб'єкта, є не новою, хоча й не набула значного поширення поза транзакційним аналізом. Навпаки, спроби досягти психотерапевтичного ефекту, наприклад, шляхом адекватних розставок у межах родини (школа системних сімейних розстановок Б. Хеллінгера [8]) призводили до критики такого підходу [9].

Наш підхід базується на припущенні, що коли існує єдиний механізм невротичного розладу, то повинен існувати усталений реєстр учасників спроектованих суб'єктом конфліктів. Якщо суб'єкт проходить ті самі етапи неврозу, значить, їм повинні відповідати чітко визначені соціальні умови. Невротична імперативність поведінки не може передбачати високої варіативності поведінки учасників конфліктів. Звужена невротичним розладом поведінка суб'єкта повинна передбачати наявність такого набору контрагентів, який, зрештою, закономірно приведе суб'єкта до одного з небагатьох варіантів особистісного розвитку.

Мета статті. Метою роботи є встановлення реєстру основних контрагентів, які супроводжують невротичного суб'єкта, і прогнозування результатів соціальної інтеграції залежно від сформованої соціальної динаміки.

Виклад основного матеріалу. У нашому розумінні контрагент – це особа, яка перебуває в оточенні суб'єкта, на певній відстані від нього і має чітке функціональне призначення незалежно від власних особистісних диспозицій. Ми не маємо об'єктивних підстав виокремлювати контрагентів на підставі їхніх характерологічних описів, хоча знання їхніх диспозиційних якостей дозво-

ляє висувати певні припущення. Визначальною є суб'єктивна оцінка контрагента з боку невротизованої особистості.

У результаті узагальнення власного психотерапевтичного досвіду, аналізу поведінки невротизованих осіб у класичній художній літературі та частково спираючись на положення транзакційного аналізу, нами виокремлено п'ять основних контрагентів. Разом вони утворюють комунікативну систему, яка визначає характер соціальної інтеграції особистості та її психічне здоров'я загалом. Водночас контрагенти можуть бути незнайомі один з одним. Для зручності аналізу контрагенти отримують метафоричні прізвиська у зв'язку з їх функціональним призначенням: Повітряний змій, Кобра, П'явка, Удав, Вуж. Контрагенти становлять дві антагоністичні пари (Повітряний змій – Кобра; Удав – П'явка); один контрагент не має соціального опонента (Вуж).

Коротко охарактеризуємо контрагентів.

1. Повітряний змій (удавано страшний і контрольований) – це контрагент, який суб'єктивно сприймається як небезпечний опонент, хоча насправді для суб'єкта небезпеки не становить. Суб'єкт час від часу вступає з Повітряним змієм у показову конфронтацію, що створює основний антураж конфліктності суб'єкта. Повітряний змій, у свою чергу, виконує роль цапа відбуйла. Його функції часто покладаються на найближчих колег, родичів.

2. Кобра (непомітний і небезпечний) – це контрагент, який має певні патологічні риси, які суб'єкт прагне наслідувати. Суб'єкт несвідомо сприймає ці риси як привабливі, інтеграційні (у нього вони асоціюються із психологічною силою). Зазвичай йдеться про дезінтеграційні риси: нарцисизм, егоїзм, агресивність тощо. Однак на свідомому рівні суб'єкт завжди намагається дистанціюватися від них, уникаючи очевидного етичного конфлікту. Суб'єкт не просто несвідомо наслідує Кобру, але інколи наважується перевершити її. Їхня конфронтація прихована. Вона може відбуватися за посередництва Повітряного змія. Зазвичай роль Кобри виконує дещо віддалена від суб'єкта особа, з якою немає можливості щоденно вступати у відкрити конфронтацію.

3. Удав (лагідний і смертельний) – це найбільш авторитетний для суб'єкта контрагент, з яким відсутня конфронтація. Суб'єкт дослухається до Удава і навіть часом підкорюється, попри свою загальну конфліктність. Удав може індоктринувати суб'єкта, навести до альтернативної концепції буття. Тобто цей контрагент може «упіймати» суб'єкта і витягти з невротичної ситуації, щоправда, звільнення буде фіктивним: він «обіймає» й одночасно «душить». Удавами можуть бути гуру різного масштабу: вихователі, священники, психотерапевти, сектанти, шахраї, видатні особи тощо.

4. П'явка (неприємний і корисний) – це найбільш психічно адекватний контрагент, який здатен і погоджується повертати суб'єкта з ілюзорного світу, не уникаючи водночас конфронтації. П'явка ніби висмоктує із суб'єкта невроз, створюючи умови для особистісних змін. Проте П'явка зазвичай тримається суб'єктом на безпечній для змін дистанції. Частіше П'явками стають старші колеги, знайомі, родичі. Зрідка – друзі.

5. Вуж (підтримуючий і некорисний) – це контрагент, який обманює суб'єкта, створює і підтримує ілюзію відсутності в нього особистісної проблеми. Часто-густо Вуж у такий спосіб вирішує власні особистісні проблеми (симбіотичний інфантизм). Але функціональне призначення Вужа полягає у створенні ілюзії відповідності невротичної картини світу суб'єкта об'єктивній реальності. Роль Вужа виконують молодші колеги, родичі та найближчі друзі.

П'ять контрагентів ми розташовуємо в Соціальному ромбі (рис. 1). Його протилежні вершини – це антагоністичні пари. На перетині діагоналей розташовується п'ятий контрагент – Вуж. Соціальний ромб допомагає орієнтуватися у взаємодії суб'єкта і прогнозувати динаміку його розвитку. Антагоністичні вершини Соціального ромба Удав – П'явка вказують на ступінь близькості суб'єкта до психозу чи нівелювання невротичного розладу. Вершини Кобра – Повітряний змій вказують на ступінь гостроти та ризику соціальних відносин.

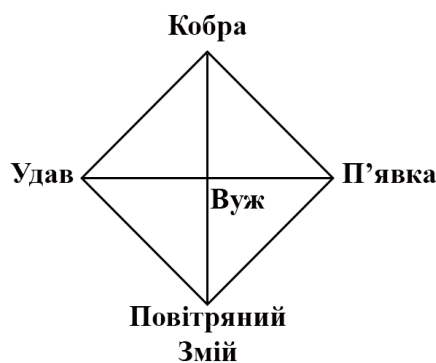

Рис. 1. Соціальний ромб

Ця схема дозволяє виокремлювати типові для невротичного суб'єкта ситуації взаємодії. Ми схильні розрізняти великі й малі соціальні трикутники. Великі трикутники вказують на ситуацію потенційної взаємодії суб'єкта, а малі – на ситуацію конкретної взаємодії.

Великі соціальні трикутники:

- Кобра – Повітряний змій – П'явка – трикутник нівелювання неврозу;
- Кобра – Повітряний змій – Удав – трикутник фундаментальної фрустрації;
- Кобра – Удав – П'явка – трикутник гострого психозу;

– Повітряний Змій – Удав – П'явка – трикутник невротичного буття.

Запропонована схема показує ступінь близькості суб'єкта до певного життєвого фіналу. Перебування у великому трикутнику Кобра – Повітряний змій – П'явка наближає терапію до ефективного завершення; натомість перебування у трикутнику Кобра – Повітряний змій – Удав унеможлиблює її. Причина останнього прогнозу полягає в наявності Удава, до психотичних дій і думок якого суб'єкт особливо чутливий, і бракує П'явки, яка могла би зупинити процес його психотизації.

Перебування у великому соціальному трикутнику окреслює відносини суб'єкта з конкретними контрагентами й вказує на уникнення ситуації спілкування з рештою контрагентів. Принаймні один із чотирьох основних контрагентів (крім Вужа, який присутній завжди) стає факультативним. Саме таку кількість активних контрагентів ми пояснюємо тим, що суб'єкту складно утримувати взаємодію з більш ніж трьома контрагентами. Невротичний суб'єкт допускає лише одну антагоністичну пару до взаємодії, оскільки дві антагоністичних пари позбавляють його контролю ситуації. Так утворюються великі соціальні трикутники на значний проміжок часу. Виокремлення однієї антагоністичної пари пояснюється тим, що в цьому конфлікті суб'єкт прагне досягти дезабсурдизації власного неврозу. Особливість цієї ситуації полягає в тому, що визначальним чинником розвитку суб'єкта стає все ж не антагоністична пара, а контрагент, який виявляється вільним від опонента. Наприклад, у трикутнику фундаментальної фрустрації Кобра – Повітряний змій – Удав останній контрагент не має антагоністичної пари. Тому саме він визначає характер соціодинаміки неврозу. Він не має антагоніста, а тому його вплив не врівноважується протилежним поглядом. За таких умов комунікація Удава набуває потужного впливу на суб'єкта, який не має контрагентів, що могли би запропонувати йому альтернативний шлях розвитку.

Соціодинаміка неврозу – це зміна великих соціальних трикутників, яка здійснюється за посередництва змін у малих соціальних трикутниках шляхом включення в комунікацію нового контрагента.

Малі трикутники показують соціодинаміку неврозу в конкретній ситуації. Якщо у великих трикутниках Вуж не відіграє суттєвої ролі, стає ніби нейтральним соціальним фоном, то в малих трикутниках він виконує важливу функцію підтримки невротичного розладу. Його винятковість продиктована тим, що він єдиний контрагент, який не має природної антагоністичної пари. Саме завдяки Вужам суб'єкт підтримує існування абсурду, що є осердям неврозу.

Теоретично нівелювання Вужа призводить до швидкого згасання невротичного розладу, щоправда, без чіткого прогнозування долі суб'єкта.

Втрата Вужів – це втрата соціальної невротичної опори. Після цього суб'єкт може легко змінитися під впливом як П'явки, так і Удава. Проте невротичний суб'єкт заздалегідь унеможлиблює такий варіант, оскільки зазвичай оточує себе значною кількістю Вужів. Втрату кількох із них він легко переживає, щоправда, намагається одразу відновити їхню популяцію. Особливо яскраво цей механізм помітний у ситуації, коли суб'єкт потрапляє до тоталітарного деструктивного культу, який цілеспрямовано нівелює всі його попередні соціальні зв'язки. Особливо відчутною стає втрата Вужів (батьків і друзів). За таких умов суб'єкт втрачає зв'язок із власним абсурдом, який більше ніким не підтримується. Отже, сектантам (типовим Удавам) стає легко «задушити» свого клієнта в «обіймах любові» (техніка «бомбардування любов'ю»), адже той на додачу перебуває під дією позбавлення від колишнього неврозу.

Ще одна особливість неврозу полягає в тому, що малі трикутники – це почергова зустріч Вужа з нейтральним контрагентом і з одним з антагоністичних контрагентів. Простежимо динаміку малих трикутників у межах великого трикутника фундаментальної фрустрації Кобра – Повітряний змій – Удав. Перші два контрагенти є антагоністами, тому малі трикутники будуть такими: Кобра – Удав – Вуж і Повітряний змій – Удав – Вуж. Власне, суть неврозу в тому й полягає, що абсурд стає можливим і не зникає. У нашій схемі, як можна помітити, два малих трикутники стають соціальною умовою утворення типового абсурду: «і те, і не те; і друге, і не друге» [1]. «І те» – тому що два із трьох контрагентів будуть однаковими. Але «не те» – тому що один із контрагентів в одному малому трикутнику є антагоністом контрагента в другому трикутнику. Як зазначалося, два малих трикутника утворюють великий трикутник неврозу, тобто в перспективі вони об'єднані. Власне, це – формула абсурду в соціодинамічному вимірі.

Малі соціальні трикутники дозволяють прогнозувати стан суб'єкта (рис. 2). Зауважуємо,

Рис. 2. Малі трикутники неврозу

що оцінка станів у цьому випадку є приблизною. Ми не втрачаємо надії в майбутньому дати їм більш точну характеристику. Сьогодні ми схильні виокремлювати чотири основних стани невротичного суб'єкта: вразливий, мінливий, стиснений (заспокоєний) і усталений.

Усталений (Удав – Вуж – Повітряний змії). Цей стан особистості є найбільш віддаленим від терапії; найчастіше він має неклінічну форму психопатії. Суб'єкт у цьому стані, дарма що неадекватний, для оточуючих є передбачуваним і стабільним. Зазвичай не конфліктує, дарма що укріплюється в психопатичних фантазіях. Розслаблений, втомлений. Будь-які спроби коригувати його стан наштовхуються на щире нерозуміння (актуалізацію абсурду) або появу соматичної симптоматики.

Вразливий (Удав – Вуж – Кобра). У цьому стані суб'єкт демонструє підвищену дратівливість, оскільки відчуває порушення власної концепції буття. Може демонструвати клінічну форму психопатії. У нього актуалізується потреба підвищувати рівень неадекватної активності, спрямованої на досягнення успіху. Енергійний. Конфліктний. Фрустрація супроводжується афективними реакціями.

Стиснений (Повітряний змії – Вуж – П'явка). Суб'єкт не відчуває загрози власній концепції буття, виявляє помірний рівень енергійності. Назагал виглядає заспокоєним. Стабільний в емоційних реакціях. Стосунки з оточенням помітно пом'якшуються. Може дослухатися до порад, приймати компромісні рішення. Водночас нездатний до системних змін, відмовляється від ризикованих для себе рішень. Від усталеного стану його вирізняє значно вища здатність до корекції поведінки.

Мінливий (Кобра – Вуж – П'явка). Стан найбільш близький до особистісних змін. Суб'єкт перебуває в розбалансованому стані через дії Кобри, але водночас зазнає терапевтичного впливу від П'явки. Енергійний. Нестабільний. Може приймати імпульсивні рішення. Часто відчуває себе в глухому куті. Від вразливого стану його вирізняє нижчий рівень психологічного захисту, готовність змінюватися.

Невроз є перехідним станом розвитку особистості. Він забезпечує якісні зміни особистості. Проте часом суб'єкт може застрягти в невротичному стані. Під час неврозу він балансує між фундаментальною фрустрацією (у трикутнику Удав – Кобра – Повітряний змії), яка своїм фіналом може мати психоз, самогубство, в'язницю тощо, та нівелюванням неврозу (П'явка – Кобра – Повітряний змії), що може завершитися досягненням конгруентності та самоактуалізації особистості.

Суб'єкт залишається достатньо стабільним, якщо з комунікації виключена Кобра. Конфлікти з Повітряними зміями та підтримка Вужів забезпечують підтримку невротичного абсурду і навіть стабілі-

зацію. Включення Кобри в соціальну взаємодію означає порушення внутрішнього балансу, ослаблення вибудованого психологічного захисту. Суб'єкт стає чутливим до необґрунтованості власного абсурду, його штучності, нереалістичності, несправедливості, ситуативної неадекватності. Кобра змушує суб'єкта перевіряти на практиці обґрунтованість власного абсурду. Фактично Кобра є основним контрагентом, який переводить суб'єкта або в стан фрустрації та психозу (за підтримки Удава) або в стан конгруентності (за підтримки П'явки). Варто завжди пам'ятати, що Кобра небезпечно кусає, але остаточно «душить» Удав і «лікує» П'явка. Основна проблема невротичного суб'єкта полягає в тому, що реалізувати програму Кобри йому не до сили (бракує емоційних, інтелектуальних і поведінкових ресурсів), а тому відбувається фундаментальна фрустрація і суб'єкт може або нівелювати невроз у взаємодії з П'явкою, або погіршити свій стан у взаємодії з Удавом (соматична симптоматика, гострий психоз, протиправні дії).

Суб'єкту комфортно перебувати у взаємодії з Вужами та Повітряними зміями. З останніми він конфліктує і таким чином підтримує ілюзію власної адекватності, значущості, конкурентності. Контроль Повітряних зміїв, який він повсякчас перевіряє, допомагає суб'єкту бути спокійним за власну життєву ситуацію.

Отже, Повітряні змії, хоча й здаються формальними опонентами неврозу суб'єкта, але змістовно такими не є. Навпаки, вони захищають його самооцінку, неадекватність від справжньої ревізії. Задача психотерапевта зводиться до того, щоби знаходити Кобру, яка провокує психотичні зміни суб'єкта, і самому ставати для суб'єкта П'явкою. Тільки в такому поєднанні особистісні зміни стають можливими. Власне, психотерапія зводиться до того, щоби суб'єкт усвідомив приховане значення Кобри, поступово нівелював його значення у життєвому досвіді; був чутливим до провокаційних психотичних пропозицій Удава і повсякчасно розумів «ведмежу послугу» Вужів.

Психотерапія в соціодинамічному вимірі полягає в тому, щоби перевести комунікацію суб'єкта в трикутник нівелювання неврозу. Найважче і найважливіше вивести його з малого трикутника Удав – Вуж – Повітряний змії (вивести зі стану усталеності). Більш швидкі зміни з'являються, якщо клієнта виводити через трикутник Удав – Вуж – Кобра, хоча це має свої ризики загострення психозу. Консервативне лікування відбуватиметься через трикутник Повітряний змії – Вуж – П'явка. Проте за будь-якої траєкторії психотерапії стан мінливості вимагатиме конфронтації під час виходу суб'єкта на соціальний трикутник Кобра – Вуж – П'явка.

Висновки і пропозиції. Запропонований підхід до оцінки соціодинаміки невротичного роз-

ладу дозволяє, по-перше, ідентифікувати актуальне (малий трикутник) і потенційне (великий трикутник) соціальне оточення суб'єкта; по-друге, прогнозувати психологічний стан суб'єкта і його найбільш вірогідні результати розвитку; по-третє, здійснювати моніторинг психотерапевтичного процесу.

Література:

1. Мазяр О. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу / О. Мазяр // *Врачебное дело*. – 2017. – № 7. – С. 110–116.
2. Стюарт Й., Джойнс В. Основи ТА: Транзакційний аналіз / Йен Стюарт, Венн Джойнс ; пер. з англ. – К. : ФАДА Лтд, 2002. – 393 с.
3. Инглиш Ф. Различие Жертвы в Драматическом треугольнике / Фанита Инглиш ; под ред. О. Голубковой // *Технологии коммуникации в транзактном анализе*. – СПб. : Издательство «ОМ-Пресс», 2006. – С. 33–37.
4. Петровский А. Метасловарь транзактного анализа : вместо предисловия / А. Петровский // Берн Э. Трансактный анализ в психотерапии : системная индивидуальная и социальная психиатрия / Эрик Берн ; пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2001. – С. 7–26.
5. Берн Э. Трансактный анализ в психотерапии : системная индивидуальная и социальная психиатрия / Эрик Берн ; пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2001. – 320 с.
6. Берн Э. Что вы говорите после того, как сказали «привет», или психология человеческой судьбы / Эрик Берн ; пер. с англ. А. Румянцевой. – М. : РИПОЛ классик, 2004. – 416 с.
7. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна / Клод Штайнер. – СПб. : Питер, 2003. – 416 с.
8. Хеллингер Б. Порядки любви : разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий / Берт Хеллингер. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2003. – 400 с.
9. Вершинин М. Лженаука в психологии : почему расстановки по Хеллингеру – это бесполезная пустышка-психоБАД! / М. Вершинин, Е. Волков // *Здоров'я України*. – 5 липня 2013 р. – С. 56–57.

Мазяр О. В. Социальный анализ личностной проблемы

В статье представлена общая схема социального анализа личностной проблемы. Автор выделяет пять контрагентов субъекта, которые на социальном уровне обеспечивают его невротическое функционирование. Представлено психологическое описание контрагентов. Проанализированы особенности поведения и перспективы развития субъекта в зависимости от актуального социального окружения.

Ключевые слова: невротические состояния, личностная проблема, социодинамика, абсурд, конфликт.

Mazyar O. V. Social analysis of a personal problem

The article presents the general scheme of the social analysis of the personal problem. The author distinguishes five counterparties of the subject, which ensure its neurotic functioning at the social level. A psychological description of counterparties is made. The peculiarities of behavior and perspectives of subject's development depending on the actual social environment are analyzed.

Key words: neurotic condition, personality problem, sociodynamics, absurdity, conflict.

О. М. Поляничко

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри фізичного виховання
Київський університет імені Бориса Грінченка

ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ ПСИХІКИ В ЇЇ ЦІЛІСНОСТІ В РІЗНИХ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДАХ

У статті проаналізовані погляди різних теоретико-методологічних підходів до пізнання цілісності психічного. Доведено, що пізнання цілісності психіки передбачає розуміння взаємозв'язку свідомого та несвідомого. Традиційно дослідження в галузі психології здійснюються в межах класичного детермінізму і не вирішують проблему пізнання психіки як цілісної системи, здатної до самомоделювання. Описані можливості глибинного дослідження цілісної психіки засобами самопрезентації.

Ключові слова: психіка, свідоме, несвідоме, пізнання, методологія.

Постановка проблеми. Функціонування психіки в її цілісності незмінно перебуває в центрі уваги філософів і психологів. Кожна наукова школа має свій особливий погляд на цілісність психічного, зокрема, у грузинській школі, представниками якої є А. Прангвішвілі, Д. Узнадзе, А. Шерозія та ін., за основу дослідження взято настанову; біхевіоризм зосередив увагу на «вході» подразника й «виході» відповідної реакції, представники: Б. Скіннер, Е.Ч. Толмен, Дж.Б. Вотсон, К. Халл та ін.; інтроспективна психологія (В. Вундт), в основі якої лежить самоспостереження, орієнтована на досягнення переживань, відчуттів, уявлень. Феноменологічне бачення психічного акцентує увагу на категорії «феномен», який пізнається досвідно (Г. Лейбніц, Ф.В.Й. фон Шеллінг та ін.), що є протилежним ноу-мену, доступному розумовому досягненню – І. Кант. Для феноменологічного дослідження важливими є іманентно задані, апріорні структури спонтанно експлікованого психічного – Е. Гуссерль, за яким прослідковується архетипна сутність психіки. Архетипність впливає на розум, практичні дії та сприяє візуалізації психічного. Пізнання цілісності психіки передбачає розуміння взаємозв'язку свідомого та несвідомого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел із проблеми пізнання цілісності психіки засвідчує, що її дослідження спрямовані на: виявлення способів організації живого тіла та методів об'єктивного спостереження за поведінкою – Арістотель; дослідження витончених явищ душі – Анаксимандр, Геракліт, Демокріт; виявлення «особливого початку» людської душі – Піфагор, Платон.

Серед перших поняття «несвідоме» використовує К. Карус, він зазначає: «Ключ до розуміння сутності свідомих психічних процесів лежить у сфері несвідомого <...> найпершою метою науки психології повинен бути пошук того, яким шляхом

людський розум може спуститися в ці глибини» [1, с. 217–218].

Основоположник психоаналізу З. Фрейд довів, що існують психічні процеси й уявлення, які мають велике значення для душевного життя, хоч і не стають свідомими. З. Фрейд вважає, що такі уявлення пов'язані із сексуальними й агресивними інстинктами, що прагнуть реалізації, вони не усвідомлюються, тому що їм протидіє сила «Супер-Его». На думку З. Фрейда, «несвідоме є психічною реальністю, настільки ж невідомою нам у своїй внутрішній сутності, як реальність зовнішнього світу; несвідоме розкривається даними сновидіння такою же незначною мірою, як і зовнішній світ свідченнями наших органів чуття» [2, с. 318–319]. За твердженням З. Фрейда, свідомість – це якість психічного, яка може приєднуватися або не приєднуватися до інших його якостей. З. Фрейд розрізняє передсвідоме, тобто «зміст, який не присутній в актуальному полі свідомості, але за певних умов може бути усвідомлений, і несвідоме в динамічному розумінні, яке назавжди відірване від свідомості і без використання спеціальної техніки, не може бути усвідомлене» [3, с. 13]. Питання цілісності психіки в роботах З. Фрейда представлено через аналіз взаємозв'язку свідомого та несвідомого, впливу останнього на поведінку загалом. Вагомий внесок у розвиток психоаналітичної теорії зроблено також А. Адлером, Ф. Александером, О. Ранком, А. Фрейд, Е. Фроммом, К. Хорні, К.Г. Юнгом та ін.

На думку А. Адлера, найважливіше місце в несвідомому належить почуттю меншовартості, яке виникає і фіксується у психіці внаслідок того, що дитина відчуває себе слабкою і беззахисною перед дорослим. Згідно з О. Ранком, сутнісні характеристики несвідомого пов'язані з різноманітними переживаннями дитини в перинатальний період.

За К.Г. Юнгом, «прадавнє психічне начало утворює основу нашого розуму подібно до того, як будова нашого тіла започатковується в загальній анатомічній структурі ссавців» [4, с. 75]. Колективне несвідоме як образ світу, що впродовж тривалого часу свого формування викристалізував певні риси – архетипи.

Вирішуючи проблему пізнання цілісності психічного, різні наукові школи часто зосереджувалися на одній з її сфер (свідоме – несвідоме) більше, ніж на іншій. Так, школа біхевіористів – Дж.Б. Вотсон, Б.Ф. Скіннер, Е. Толмен, В. Хантер, А. Бандура та ін. – яка, передусім, зорієнтована на свідому сферу психіки суб'єкта, зводила свої дослідження до вивчення поведінкових особливостей з урахуванням формули «стимул – реакція» ($S - R$). Гуманісти К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл заперечували продуктивність експериментального дослідження психіки та вивчали смислові її структури. Дослідження психіки в парадигмі інтроспекціонізму відбувалося в ракурсі самоспостереження: онтологічний підхід А. Менегетті, теорія психосинтезу Р. Асаджолі орієнтуються на вивчення психіки в ракурсі залежності суб'єкта від досвіду життя, внутрішнього конфлікту психіки, амбівалентності. У пізнанні психіки трансперсональна психологія С. Грофа враховує перинатальний досвід суб'єкта та можливості розширення його свідомості.

Проблему цілісності психічного вивчали також представники гештальттерапії. Ф. Перлз, вказуючи на залежність поведінки суб'єкта від незавершених потреб, пише: «Питання не в тому, які це конкретно цілісності, а в тому, як пов'язані одні цілісності свідомого з іншими» [5, с. 53].

Вчені грузинської школи А. Прагвашвілі, Д. Узнадзе, А. Шерозія та ін. за основу дослідження брали настанову. Д. Узнадзе зазначає: «Сфера діяльності несвідомого психічного настільки широка, що лежить в основі всієї активності людини як внутрішньої, так і зовнішньої» [6, с. 107]. Дослідження несвідомого та його роль у цілісності психіки відображено в збірнику «Бессознательное: природа, функции, методы исследования» [6].

Л. Виготський пише про взаємозв'язок сфери свідомого з несвідомим: «Несвідоме не відокремлене від свідомого якоюсь непрохідною стіною. Процеси, що починаються в ньому, часто мають своє продовження у свідомому, і навпаки, багато свідомого витісняється нами в підсвідому сферу. Несвідоме впливає на наші вчинки, виявляється в нашій поведінці, і по цим слідам і проявам ми вчимося розпізнавати несвідоме і закони, які управляють ним» [6, с. 75]. Проблему несвідомого порушував П. Гальперін: «Дуалізм «фізичного та психічного», «матерії та духа» становить загальну основу цих уявлень про психіку і несвідому пси-

хічну діяльність» [6, с. 201]. П. Брюно пише: «Несвідоме – це нереалізоване відображення реального» [6, с. 80].

У концепції С. Рубінштейна психічне розуміється як процес, що детермінується умовами взаємодії суб'єкта із зовнішнім світом. Дослідник стверджує: «<...> Психічне має двояку форму існування. Перша, об'єктивна форма існування психічного виражається в житті та діяльності: це первинна форма його існування. Друга, суб'єктивна форма існування психічного – це рефлексія, інтроспекція, самосвідомість» [7, с. 25].

О. Дмитрієв зазначає: «Неможливість «чистого» функціонування свідомого та несвідомого визначається, передусім, тим, що ці процеси мають одночасний перебіг, що саме у своїй єдності та взаємодії вони й утворюють цілісну систему людської психіки» [8, с. 136]. Водночас значною мірою непізнаним залишався несвідомий рівень психічного, що має глибинну зумовленість.

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз підходів до пізнання цілісності психічного в його єдності свідоме/несвідоме.

Виклад основного матеріалу. Згідно із психодинамічною парадигмою, психічне – це системно впорядковане функціональне утворення, яке характеризується синергією свідомого і несвідомого, їх симультанною єдністю. Т. Яценко зазначає: «Орієнтуючись на холистичність психічного, у центр уваги потрапляють взаємозв'язки між фізичним та ідеальним (духовним) світом, це відкриває перспективу дослідницьких можливостей адекватного надання допомоги людині у вирішенні внутрішніх особистісних проблем» [9, с. 79]. Основи єдності духовного і матеріального розкривають питання холистичності процесу пізнання цілісності психіки, взаємозв'язку свідомого та несвідомого як зовнішнього та внутрішнього (латентного).

Досвід психокорекційної роботи в групах активного соціально-психологічного пізнання (далі – АСПП) вказує на суперечливий характер психіки: «Тенденція «від слабкості до сили» суперечить стабілізованому почуттю меншовартості; тенденція самозбереження («до життя») вступає в суперечність із тенденцією «до смерті»; тенденція до єднання з людьми (зокрема й прагнення інтимного єднання) суперечить тенденції психологічної імпотенції» [10, с. 193]. Психологічна імпотенція проявляється «у типовій регресивній поведінці, наприклад, у заздрощах, дискредитації інших, мстивості, ревнощах, скупості, відчутті, що тебе обдурили, чогось недодали, готовності до недоброзичливості, у переконанні, що «інші люди зобов'язані <...>», що вони несуть загрозу, у невдячності тощо» [10, с. 172]. Такі деструктивні особливості поведінки, що зумовлені внутрішньою суперечністю цілісності психічного, призводять до руйнування, «омертвіння» стосунків з іншими людьми.

Проблема логічної впорядкованості несвідомого порушена і розроблена в психоаналізі З. Фрейда, К.Г. Юнга, С. Леклера та ін. К.Г. Юнг, зокрема, зазначав, що «у душі є цілі, які перебувають по той бік свідомих цілей, водночас вони можуть навіть вороже виступати назустріч останнім» [11, с. 286]. Відомий французький психоаналітик С. Леклер вважає, що несвідоме проявляється як стійкість «іншої» логіки, яка виявляє виключну потужність, але ніколи не стає єдиною для психіки [12, с. 261]. Л. Виготський вказує: «Несвідоме не є окремо від свідомого якоюсь непробивною стіною. Процеси, що починаються в ньому, часто мають своє продовження у свідомому, і навпаки, багато свідомого витісняється нами в передсвідому сферу» [6, с. 27]. Ця теза Л. Виготського перебуває в гармонії з визначенням предмета психодинамічної теорії – пізнання взаємозв'язку свідомого та несвідомого, що обумовлює цілісність психіки.

Закономірності процесу пізнання психіки, згідно із психодинамічною теорією Т. Яценко, відповідають універсальним (природним) її механізмам і актуалізують її властивість до відображення в матеріалізованих презентантах суб'єкта. На можливостях глибинного дослідження психіки засобами самопрезентації наголошує Т. Яценко. Розроблений дослідницею метод комплексу тематичних психомалюнків (далі – КТПМ) дозволяє пізнавати цілісність психіки з урахуванням об'єктивації суперечностей, що задають базові форми захисту. Дослідниця зазначає, що діалог з автором малюнків має яскраво виражену психодіагностичну спрямованість, наближає до прояснення логіки несвідомого. Т. Яценко пише: «Працюючи з вербально-невербальним матеріалом, психолог лише по-новому розставляє акценти, завдяки об'єктивуванню системних характеристик і логічних взаємозв'язків у матеріалі автора, виявляє спрямованість психіки» [13, с. 126]. Дослідниця стверджує, що архетипи, які виражають психічний зміст в образній формі, дозволяють досліджувати алогічний і часто ірраціональний зміст психіки, що пов'язаний зазвичай з едіпальними залежностями. Т. Яценко підкреслює, що «символ, здатний суміщати різні, іноді діаметрально протилежні, значення, тому символи не можна розуміти анатомічно – їх слід розуміти психологічно як образи» [14, с. 131]. Пізнання цілісності психічного, у єдності сфер свідомого та несвідомого, можливе із застосуванням символічних засобів.

У теорії З. Фрейда «Я» – це інстанція в структурі психіки, яка відповідає за процес адаптації суб'єкта до реальності, а також узгоджує між собою вимоги реальності та двох інших психічних інстанцій: «Воно» і «Над-Я» [15, с. 594]. «Я» репрезентує те, що можна назвати досвідченістю, здоровим глуздом і поміркованістю. «Воно», навпаки, репрезентує пристрасті, є сукупністю інстинктив-

них потягів, з якими народжується дитина, регулюється виключно принципом задоволення, тобто пошуком задоволення інстинктивних потягів і уникненням болю. З розвитком дитини пріоритет у регуляції психічної активності переходить від принципу задоволення до принципу реальності, яким керується «Я». Останнє враховує реальності, можливості задоволення інстинктивних потягів, що репрезентує «Воно». Дитина навчається контролювати свої бажання, відмовлятися або зволікати з реалізацією деяких із них на користь інших, більш важливих. Для більш адекватного і повного розуміння «Я» З. Фрейд диференціює його внутрішню сутність, виділяючи «Я» (внутрішній представник тих принципів, які регулюють стосунки дитини, а потім і дорослого, з оточуючими людьми) і «Над-Я» (розвивається слідом за «Я», з уведенням у спілкування з дитиною батьківських заборон, інтроекція яких відбувається під впливом страху покарання і втрати батьківської любові). Функція «Над-Я» реалізується значною мірою несвідомо, тобто ця інстанція являє собою своєрідне несвідоме сумління. Як зазначає З. Фрейд, сутність психічної динаміки полягає в постійній взаємодії між вродженими інстинктивними потягами («Воно») і внутрішніми представниками зовнішнього середовища – «Я» та «Над-Я». А. Фрейд у роботі «Психологія Я та захисні механізми» показала, що «<...> суттєві частини утворень Я самі несвідомі і потребують допомоги аналізу для того, щоб стати усвідомленими» [16, с. 24].

У середині 1990-х рр. психодинамічна парадигма знайшла синтезоване вираження в узагальнено-структурній Моделі внутрішньої динаміки психіки (Рис. 1). Фрейдівська структура психічного («Супер-Его», «Его», «Ід») включена в модель і доповнена горизонтальними взаємозалежностями, що перебувають у взаємозв'язках за типом синергії й антиномії.

Встановлення структурно-функціональних аспектів психіки, що представлені в Моделі внутрішньої динаміки психіки, дало суттєвий поштовх як для просування в бік адекватного розуміння лінійно-горизонтальних параметрів цілісності психіки, так і для уточнення їхніх взаємозв'язків із «вертикальними» параметрами структури психіки (за З. Фрейдом). Т. Яценко зазначає: «Модель ілюструє цілісність психічного в його динамічних взаємозв'язках, що відображають суперечливу єдність свідомого і несвідомого» [17, с. 110]. Отже, враховуючи фрейдівську «вертикаль», психодинамічний підхід вводить як важливий структурно-функціональний модус «горизонталь». Т. Яценко пише: ««Горизонталь» і «вертикаль» відрізняються взаємозалежністю, якій властива різновекторність тенденцій, що створюють водночас як «взаємопроникнення», так і «противагу» одна одній. Модуси «горизонталь» – «вертикаль»

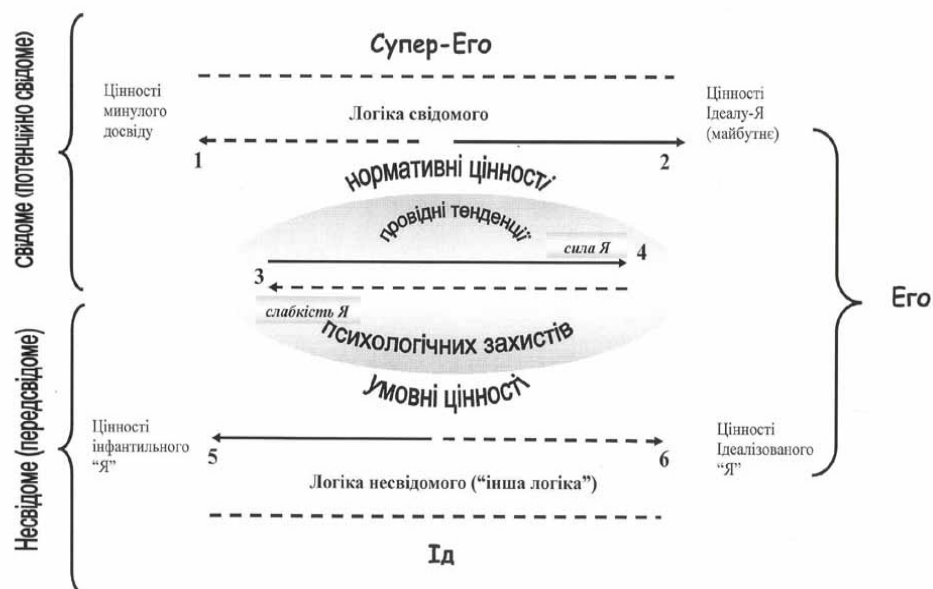

Рис. 1. Модель внутрішньої динаміки психіки

відрізняються здатністю до взаємного співіснування» [17, с. 111]. Модель представляє також підструктури свідомого і несвідомого, що співіснують за законами ізоморфізму та гомоморфізму, симетрії й асиметрії. Пізнання психіки потребує врахування її складної та неоднозначної структури і функціонування.

Висновки. Аналіз наукової літератури із проблеми пізнання психіки в її цілісності засвідчує, що різні наукові школи психології у своїх дослідженнях зосереджуються на одній зі сфер психічного (свідомому чи несвідомому) і залишають поза увагою одну (свідому) чи іншу (несвідому) сферу. Представлено необхідність врахування взаємозалежності сфер свідомого та несвідомого в пізнанні особливостей психіки суб'єкта. Визначені особливості взаємозв'язку сфер свідомого та несвідомого, їх суперечність, здатність психічного до візуалізації, проєкції тощо, дозволяє констатувати, що вивчення лише сфери свідомості, дозволяє пізнати психіку людини частково. Не можна сподіватися на адекватне пізнання психічного за обмеження дослідження лише причинно-наслідковими зв'язками свідомого, в якому несвідоме за своєю природою не може бути представлене прямолінійно, інформаційно, відкрито.

Література:

1. Александер Ф., Селесник Ш. Человек и его душа : познание и врачевание от древности и до наших дней / Ф. Александер, Ш. Селесник ; пер. с англ. – М. : Яхтсмен, 1995. – 608 с.
2. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд ; пер. с нем. – К. : Здоровье, 1991. – 384 с.
3. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ : [сб. произведений] / З. Фрейд ; пер. с нем. – М. : Апрель-Пресс ; ЭКСМО-Пресс, 2001. – 528 с.
4. Юнг К.Г. Человек и его символы / К.Г. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж. Хендерсен и др. ; под ред. К.Г. Юнга. – СПб. : Б.С.К., 1996. – 454 с.
5. Перлз Ф. Практика гештальт-терапии / Ф. Перлз – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2001 – 384 с.
6. Бессознательное : Природа, функции, методы исследования / под ред. А. Прангшвили, А. Шерозия, Ф. Бассина. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 1. – 786 с. ; Т. 2. – 686 с.
7. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн. – 2-е изд. – Питер, 2002. – 720 с.
8. Дмитриев А., Дмитриева Э. Социально-гносеологические аспекты функциональной структуры бессознательного психического / А. Дмитриев, Э. Дмитриева // Бессознательное : природа, функции, методы исследования ; под ред. А. Прангшвили, А. Шерозия, Ф. Бассина. – Тбилиси : Мецниереба, 1978. – Т. 3. – С. 131–137.
9. Яценко Т. Методология професійної підготовки практичного психолога / Т. Яценко, О. Глузман, О. Усатенко. – Дніпропетровськ : Інновація, 2014. – 192 с.
10. Яценко Т. Психологічні основи групової психокорекції : [навч. посібник] / Т. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.
11. Юнг К.Г. Отношения между Я и бессознательным / К.Г. Юнг // Собрание сочинений. Психология бессознательного ; пер. с нем. – М. : Канон, 1994. – С. 175–315.
12. Философский словарь / под ред. И. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.

13. Яценко Т. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися / Т. Яценко. – К. : Освіта, 1993. – 208 с.
 14. Яценко Т. До проблеми пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки / Т. Яценко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. – 2011. – № 33 (57). – С. 15–27.
 15. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж. Понталис ; пер. с фр. Н. Автономовой. – М. : Высшая школа, 1996. – 623 с.
 16. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд. – М. : Педагогика, 1993. – 144 с.
 17. Яценко Т., Глузман А. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога / Т. Яценко, А. Глузман. – Днепропетровск : Изд-во «Инновация», 2015. – 396 с.
-

Полянничко Е. Н. Проблема познания психики в ее целостности в различных теоретико-методологических подходах

В статье проанализированы взгляды различных теоретико-методологических подходов к познанию целостности психического. Доказано, что познание целостности психики предполагает понимание взаимосвязи сознательного и бессознательного. Традиционно исследования в области психологии осуществляются в пределах классического детерминизма и не решают проблему познания психики как целостной системы. Описаны возможности глубинного исследования целостной психики средствами самопрезентации.

Ключевые слова: психика, сознательное, бессознательное, познание, методология.

Polyanychko O. M. Problem of psychic cognition in its integrity in different theoretical-methodological approaches

This article analyses different theoretical-methodological views on cognition of psychic integrity. It was proven that cognition of psychic integrity assumes knowledge of interconnection between conscious and unconscious. Psychological researches traditionally are conducted within the scope of classical determinism and does not solve problem of psychic cognition as an integral system. Means of integral psychic deep research are described by the means of self-presentation.

Key words: psychic, conscious, unconscious, cognition, methodology.

Н. В. Прядко

кандидат психологических наук, доцент,
преподаватель кафедры практической психологии
Днепропетровский гуманитарный университет

ИНДИВИДУАЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗРИТЕЛЬНОЙ И ОПЕРАТИВНОЙ ПАМЯТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Статья рассматривает вопрос функционирования индивидуально-типологических особенностей кратковременной и оперативной памяти в юношеском возрасте 17–20 лет в процессе мнемической переработки информации. Раскрыты временные и количественные характеристики оперативной и кратковременной памяти.

Ключевые слова: индивидуально-типологические особенности, информация, параметры индивидуальности, время реакции, переработка информации памятью.

Постановка проблемы. Память является одним из самых ценных свойств человеческой жизни. В психологии она считается одним из основных познавательных процессов. Память у людей обнаруживает ряд выраженных типологических особенностей. Для индивидуализированного учета особенностей процессов сохранения и воспроизведения информации конкретным субъектом необходимо знать и учитывать специфические качества и особенности мнемических процессов. Научная проблема состоит в том, что в этой области накоплен богатый фактический материал, но сфера исследования взаимосвязей между индивидуальными характеристиками человека и временными показателями памяти еще недостаточно изучена. Поэтому актуальным остается определение зависимостей между временными и количественными характеристиками оперативной и кратковременной памяти, путей и средств их оптимизации.

Анализ последних исследований и публикаций. Память, начиная с работ представителей классической психологии, является одним из традиционных предметов исследования психологической науки. С позиции ассоцианизма, функционализма, бихевиоризма исследовали память В. Джемс, Г. Эббингауз, Р. Вудворс. В их работах память является изолированным познавательным процессом, формой запечатления значимой для человека информации. Отечественной психологии в большей мере присуще понимание памяти как важнейшего компонента когнитивного процесса, который связан со всеми когнитивными процессами. В рамках такого понимания взаимосвязи психических процессов известны работы И. Сеченова, К. Ушинского, А. Нечаева, Р. Аткинсона, Р. Клацки, Ж. Пиаже и др. Индивидуальные особенности функционирования памяти исследова-

лись в связи: с личностными характеристиками (А. Махла, А. Смирнов); свойствами материала (Л. Черемошкина); свойствами нервной системы (Е. Голубева, С. Изюмова, А. Александров); темпераментом (В. Русалов). Ряд исследований направлены на выявление индивидуальных особенностей работы мнемических подсистем, например, долговременной и кратковременной памяти (С. Бочарова, Т. Зинченко). В отечественной психологии изучение природы памяти осуществляется на основе деятельностного подхода. Математические модели памяти: количественная оценка, свойства первичной памяти, важность выбора в качестве независимой переменной время (Д. Норман, В. Присняков и Л. Приснякова) [2].

Цель статьи. Основной целью статьи является раскрытие психологических закономерностей возрастной динамики мнемических процессов, обоснование функционирования индивидуально-типологических особенностей и временных характеристик кратковременной и оперативной памяти.

Изложение основного материала. Очень важно знать особенности познавательной деятельности учащихся, свойства их памяти, индивидуальные особенности и т.д. С учетом знаний особенностей личности и когнитивного потенциала осуществляется индивидуальный подход к учащимся в обучении: более сильные нуждаются в дополнительных занятиях для того, чтобы интенсивнее развивались их когнитивные способности; слабым ученикам нужно оказывать индивидуальную помощь в учении, развивать их память, познавательную активность и т. д. [4].

Выборку исследования составили 154 человека, мужского и женского пола, различного возраста. Это студенты 1–3 курса психологического и юридического факультетов Днепропетровского гума-

нитарного университета возрастом от 17–20 лет. С целью исследования индивидуально-типологических особенностей и черт личности был использован тест Г. Айзенка (EPI). С целью исследования особенностей мнемических процессов участников диагностики были использованы методика «Образная память»; «Заучивание 10 слов» А. Лурия.

Для определения взаимосвязи показателей индивидуально-типологических особенностей и временных показателей мнемической деятельности рассчитывался параметр индивидуальности p' по формуле $p' = \sqrt{E^2 + N^2}$ (1); где $\sqrt{E^2}$ – значение экстраверсии; N^2 – значение нейротизма. Этот параметр отображает тип темперамента каждого участника эмпирического исследования. Полученные значения p' соотносятся с направлением значений «t-типов», выделенных Б. Цукановым для всех типов темперамента по типологическим группам. Для каждой типологической группы определено среднее значение параметра индивидуальности p' : холерики – 7,6; сангвиники – 11,8; меланхолики – 8,9; флегматики – 9,95.

Х С Р М Ф

-----*-----*-----*-----*-----
0.7-----0.8-----1.0-----1.1-----
Б. Цуканов
7.6-----11.8-----8.9-----9.95-----
Н. Прядко

Выявлена зависимость между показателем индивидуальности p' и субъективно переживаемым временем по Б. Цуканову (соотношение p' и t приблизительно составляет 10 – Н. П.), с ростом значения p' увеличивается значения субъективно воспринимаемого времени.

Сопоставление средних показателей по уровню образной и оперативной памяти, с показателями индивидуальности p' (таблица 1) позволяет судить о влиянии типологических особенностей личности на мнемические процессы.

Анализ результатов сопоставления позволил выявить следующие закономерности: прирост воспроизведенной образной информации происходит в зависимости от индивидуаль-

но-типологических особенностей; увеличение показателя p' увеличивает количество воспроизведенной образной информации; чем меньше субъективно переживаемое время, 11,25 по женской группе, 11,23 по мужской группе, тем максимальнее значения показателей образной информации; существует взаимосвязь мнемических процессов и особенностей нервной системы. Выявлено, что существует гендерная зависимость – женщины более эффективно запоминают образную информацию (94%), чем мужчины (87%).

С целью построения кривой научения для каждой типологической группы с учетом гендерных особенностей и дальнейшего сопоставления показателей индивидуальности p' произведено исследование по методике «Заучивание 10 слов» А. Лурия. Особый интерес вызывают временные характеристики представителей различных типологических групп в процессе обучения. Опираясь на математическую модель переработки информации памятью человека, нами произведен расчет временных характеристик запоминания разного стимульного материала (чисел, слов, слогов, а также средних значений) представителями различного типа темперамента.

Анализ полученных значений позволяет сопоставить временные характеристики со значениями p' , а также, с временными значениями t-типов по Б. Цуканову. Сопоставление полученных временных значений с показателем индивидуальности и значениями t-типов приведены ниже/

Х С Р М Ф t-типы

-----*-----*-----*-----*-----
7,6 11,8 8,9 9,95 p'
5,25 6,06 2,68 5,16 Т, с (среднее)
0,7 0,8 1,0 1,1 t , с

Сопоставительный анализ позволил конкретизировать полученные значения и выявить определенные тенденции: запоминания стимульного материала (числа) характеризуются следующими особенностями: интровертированные Т, с имеют 5,0, а экстрове́ртированные – 7,55, то есть экстрове́ртированные тратят на 2,55 больше времени, чем интровертированные; эмоционально-стабильные Т, с = 7,15, а эмоционально нестабиль-

Таблица 1

Гендерные особенности результатов воспроизведения образной информации с учетом показателей индивидуальности

ЖЕНЩИНЫ				МУЖЧИНЫ			
№	Тип темперамента	Количество воспроизв. образов	% соотношение воспроизв.	№	Тип темперамента	Количество воспроизв. образов	% соотношение воспроизв.
1	Х p' 6,7	11,25	94%	1	Х p' 8,5	10,33	87%
2	С p' 12,1	11,18	93%	2	С p' 11,5	10,35	86%
3	Ф p' 10,3	7,75	64%	3	Ф p' 9,6	7,5	62%
4	М p' 8,6	9,60	80%	4	М p' 9,2	7,20	60%

ные 4,75, то есть разница во времени запоминания составляет 2,4 с; запоминание стимульного материала (слов) имеет свою специфику – у интровертированных Т, с = 3,65, а у экстравертированных Т, с = 6,35; у эмоционально-стабильных Т, с = 5,9, а у эмоционально-нестабильных Т, с = 4,15. То есть наблюдаются значительные различия в запоминании стимульного материала представителями типологических групп; запоминание стимульного материала (слов) отличается своеобразием – у интровертированных Т, с = 3,15, а у экстравертированных Т, с = 3,65; у эмоционально-стабильных Т, с = 3,8, а у эмоционально-нестабильных Т, с = 3,0; наибольшие затруднения вызывает запоминание чисел, а наименьшие затруднения – запоминание слогов, то есть смысловой материал запоминается с большим временем Т, с, чем бессмысленный материал. Это объясняется тем, что li сопоставляется с lo, то есть происходит осмысление материала, а потом его запоминание.

Выводы. Проведенное исследование позволило установить, что индивидуально-типологические особенности опосредуют количественные характеристики памяти. Отметим следующие результаты:

1. Получена линейная зависимость между значениями параметра индивидуальности p' и тем, что субъективно переживается «t-типом». Выявлено, что тип темперамента опосредует временные и объемные показатели памяти.

2. Рассчитаны относительные показатели индивидуально-типологических особенностей, что позволяет провести сравнительный анализ коэффициентов по всем использованным методикам. Полученные в результате данные позволяют учитывать индивидуальные особен-

ности в различных сферах деятельности человека.

3. Выявлено, что существует гендерная зависимость по воспроизведению образной памяти, женщины более эффективно запоминают образную информацию (94%), чем мужчины (87%).

4. Наибольшие затруднения вызывает запоминание чисел, а наименьшие затруднения – запоминание слогов, то есть смысловой материал запоминается с большим временем Т, с, чем бессмысленный материал. Это объясняется тем, что li сопоставляется с lo, то есть происходит осмысление материала, а потом его запоминание.

5. Существует взаимосвязь между индивидуально-типологическими особенностями и количественными характеристиками памяти.

6. Развитие кратковременной памяти осуществляется через развитие операционных механизмов мыслительных операций.

Литература:

1. Цуканов Б. Время в психике человека / Б. Цуканов. – Одеса : Астро-Принт, 2000. – 221 с.
2. Психология памяти : [хрестоматия по психологии] / под редакцией Ю. Гиппенрейтер, В. Романова. – 3-е издание, переработанное и дополненное. – Москва : АСТ, 2008. – 656 с.
3. Приснякова Л. Нестационарная психология : [монография] / Л. Приснякова. – Киев : Дніпро, 2001 – 255 с.
4. Приснякова Л. Системный синтез психофизиологических процессов : [монография] / Л. Приснякова. – Днепропетровск ; Киев, 2008 – 357 с.
5. Эббингауз // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86-ти т. – СПб., 1890 – С. 190.

Прядко Н. В. Індивідуальні та типологічні особливості візуальної та оперативної пам'яті у підлітковому віці

У статті розглядається функціонування індивідуально-типологічних особливостей короткочасної та оперативної пам'яті в молодому віці 17–20 років у процесі мнемонічної обробки інформації. Виявлено тимчасові та кількісні характеристики оперативної та короткочасної пам'яті.

Ключові слова: індивідуально-типологічні особливості, інформація, параметри індивідуальності, час реакції, обробка інформації пам'яттю.

Pryadko N. V. Individual and typological features of visual and operative memory in adolescence

This article examines the functioning of individual-typological features of short-term and operational memory in the youth age of 17–20 years in the process of mnemonic processing of information. The temporal and quantitative characteristics of operative and short-term memory are revealed.

Key words: individual-typological features, information, individuality parameters, reaction time, information processing by memory.

КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються аспекти становлення комунікативної толерантності особистості та розглянуто її розвиток у студентському середовищі. Розкрито основні підходи та моделі розвитку комунікативної толерантності як особистісної якості студентів. Розглянуто вплив комунікативної толерантності на особистість студента, а також роль характеру особистості і процесу її професійного становлення. Зазначено, що комунікативна толерантність як особистісна якість студентів викликати закономірний інтерес дослідників, педагогів, психологів-практиків, широкого кола громадськості, що обумовлено зростанням соціальних очікувань щодо молодих спеціалістів, яких готують сучасні освітні установи.

Ключові слова: толерантність, комунікативна толерантність, особистість, студент.

Постановка проблеми. Комунікативна толерантність є однією з актуальних і важливих проблем сучасної психології, у прикладному та науковому аспектах. У проблемі вивчення толерантності зустрічаються підходи, що об'єднуються у два напрями: психології та філософії. Проведене дослідження спрямоване за психологічним напрямом, де й аналізується ставлення особистості до оточення, що має характеризуватися розумінням розмаїтності особистісної культури, настанов і норм, повагою, визнанням рівності та відмовою від переваг.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та дослідити розвиток комунікативної толерантності студентів вищого навчального закладу (далі – ВНЗ), конкретизувати сутність комунікативної толерантності, визначити структуру і зміст процесу її формування на основі систематизації теоретичних підходів до дослідження проблеми толерантності; виділити й охарактеризувати етапи формування комунікативної толерантності студентів, визначити критерії та показники її формування; виявити психологічні особливості формування комунікативної толерантності студентів в умовах університетської освіти; визначити педагогічні умови, які забезпечують індивідуалізацію виховання толерантності в студентів у вищій школі;

Виклад основного матеріалу. «Комунікативна толерантність» є загальноживим терміном, що фігурує в економіці, політиці, науці й освіті більшості країн світу. Комунікативна толерантність має соціально-психологічний вид, що виявляється в ставленні особистості до інших людей, її характерними вчинками в ситуації комунікативних взаємодій і психічними станами.

Процес контакту, на основі якого набувається досвід, визначає здатність особистості до різних форм міжособистісного (нарад, публічних виступів, ведення дипломатичних перетрактацій тощо) і ділового спілкування, що дозволяє визначати її

співчутливість, емпатійність, прихильності, сприйняття інших.

У філософії проаналізована сутність толерантності в працях таких науковців: А. Єрмоленка, Г. Балла, Є. Бистрицького, М. Кагана, Ф. Бацевича, Ю. Хабермаса й інших учених. Ця проблема набула значущості в соціологічних, політичних, культурологічних і юридичних науках. Однак великий інтерес проявився в психології та педагогіці, про що свідчать дослідження Н. Бутенко, В. Семиченко, В. Радула, О. Безпалька, О. Гриви, В. Бойка й інших. Комунікативно толерантна культура педагога досліджена в дисертаційних працях О. Гаврилюка, В. Садової, І. Татаріно, І. Тимченко.

За науково-педагогічним напрямом були проведені дослідження такими вченими, як: А. Скок, Т. Білоус, М. Андреев, В. Гришук, О. Волошина, О. Калач, Я. Довгополова, О. Зарівна, С. Толстікова, Ю. Тодорцева, Л. Ніколаєва. Праці згаданих науковців присвячені окремим аспектам формування комунікативної толерантності майбутніх фахівців, зокрема й педагогів, в умовах діяльності освіти та в процесі вивчення фахових дисциплін, що орієнтовані на дану тематику.

Концептуальні моделі толерантного спілкування представлено дослідниками, які розкривали закономірності, процесуальні особливості та феноменологію (В. Бойко, Б. Гершунський, М. Громкова, П. Комогоров, О. Лутошкін та інші), виявляли інтерес до комунікативної толерантності як категорії предметності та феномена поліфункціональності.

Аналіз обґрунтувань стверджує, що недостатньо вивченими є питання розвитку толерантного спілкування особистості в умовах професійної підготовки у ВНЗ.

Отже, у сфері професій комунікативна толерантність особистості аналізується такими сучасними психологами, як: Л. Шайгерова, Г. Солдатова, Н. Обозов, А. Скок, В. Бойко та ін.

На професійному рівні комунікативна толерантність є потребою особистості в реалізації себе як фахівця й обміні цікавими фактами залежно від самої діяльності із клієнтами, студентами, пацієнтами й учнями. Лише ставлення до конкретної людини в спілкуванні, наприклад, до колеги, знайомого чи рідної людини, характеризує ситуативний ступінь толерантності. Типологічний – проявляється лише щодо окремих груп людей, різних верств чи класів громадян, меншин, груп національної приналежності, або інакшого ставлення до узагальненого зразка. Навички життя, особливостей характеру людини, властивостей та її моральних основ, принципи що визначають узагальнений толерантний рівень.

Аналізуючи й оцінюючи роль емоцій у спеціальному функціонуванні особи, її біосоціальної структури, звернемося до проблеми толерантної комунікації.

Е. Виноградова зазначає, що комунікативна толерантність є основною якістю особистості, що виявляється в терпимості, безконфліктності, а також стійкості, довірі й здатності спокійно і без роздратування приймати індивідуальності інших людей. Для ефективності даної характеристики необхідно, щоб комунікативна толерантність виступала не просто високорозвиненою, а стійкою комунікативною якістю особистості.

З. Агеева зауважує, що особистість не бачить істотних розходжень між проявами власної та чужої особистості або не сприймає негативні переживання через таку несхожість. У комунікативній толерантності характерним є ставлення особи до інших, що дозволяє побачити стійкість стану психіки, здатність до взаємодії [1, с. 200].

Зазначаючи досить високий рівень подібності в трактуванні вихідного поняття й узагальнюючи сучасні уявлення про згадану особистісну властивість, О. Кочергіна визначає комунікативну толерантність як свідоме допущення суб'єктом чого-небудь, що їм не схвалюється, як добровільне утримання від вчинення перешкод засудженому «іншому» за умови, що в суб'єкта є можливість дати йому відсіч, є влада перешкодити вільному самовираженню «іншого» [11].

За А. Бодалевим, здібності людини мають правильно налаштовуватися на іншу людину й особливо відповідати вибору обставин та способу поведінки, це залежить від розуміння особистістю не тільки самої себе, але й інших [2].

Для прогресування комунікативна толерантність має особливе значення як поведінкова гнучкість – це здатність на більш ніж один стан емоцій, переживання або вчинку, уміння їх видозмінювати у відповідь на зовнішню ситуацію, що дозволяє розширювати перспективи звичних реакцій, які обмежують можливість домогтися потрібного результату [13, с. 19].

За У. Солдатовою, комунікативна толерантність є інтегративною характеристикою особистості, яка складається з таких компонентів, як: психологічна стійкість; загальні позитивні настанови особистості; індивідуальні особистісні якості – емпатія, альтруїзм, толерантність одних людей до інших і їхніх індивідуальних особливостей, здатність до співпраці та кооперації, здатність встановлювати відносини і вести діалог; система особистісних і групових цінностей [16; 17].

Комунікативна толерантність визначається як відношення характеру особистості до людей, які є неприйнятними, на її погляд, через стан психіки, вчинки чи якості. Рівень високої сформованості комунікативної толерантності особи виявляється в таких якостях особистості, як емоційна врівноваженість, можливість встановлювати і підтримувати психологічно комфортну атмосферу для спільної діяльності та досягнення спільної мети. Комунікативна толерантність наявно розкривається в таких якостях, як можливість до емпатії, рівноваги, витримки й інтелектуальної гнучкості [15].

Дана характеристика особистості є дуже важливою, бо від неї залежить ефективність міжособистісної взаємодії людини з іншими людьми й успішність особистості загалом. Комунікативна толерантність необхідна для оптимізації процесів міжособистісної взаємодії. Розвиток комунікативної толерантності говорить про ступінь психічного здоров'я і внутрішньої гармонії або, навпаки, дисгармонії особистості [13]. Але теоретична розробленість основних аспектів толерантності особистості повинна поповнюватися і практичними дослідженнями в цій області.

Як механізми комунікативної толерантності виділяють:

- по-перше, здатність індивіда до гальмування, стримування негативних реакцій;
- по-друге, здатність адекватно оцінювати значущість ситуації і переоцінювати її з урахуванням погляду партнера, тобто готовність до перебудови неадекватних настанов [4].

У комунікативній толерантності механізм прояву і виникнення об'єднаний із психологією емоційного відображення особистих несхожостей.

Комунікативна толерантність відіграє остаточну роль у несумісності чи сумісності аналогічних рис партнерів – темпераментів, звичок, інтелектів, характерів. Комунікативна толерантність проявляється, коли особистість або не розуміє відхилень між підструктурами індивіда, або не перймається через наявність різниці. Отже, чим менше неприємних і неприйнятних для себе відмінностей виявляє одна особистість в іншій, тим вищий у неї рівень комунікативної толерантності, тим менше вона не схвалює іншу особистість або дратується через її властивості. Основними меха-

нізмами формування комунікативної толерантності є ідентифікація та рефлексія. Дія цих механізмів неможлива без існування взаємозв'язку між самопізнанням і пізнанням оточуючих людей.

Збільшення ступеня толерантності можливе за таких умов:

– по-перше, варто згладжувати або долати негативні враження від відмінностей між підструктурами особистості й особистістю партнера;

– по-друге, треба усувати обставини, які викликають або підкреслюють ці відмінності [4].

Особистість, що має комунікативну толерантність високого рівня, є досить стриманою та доброзичливою щодо несхожих один на одного людей. Внаслідок цих переваг формується комфортна психологічна обстановка для спільної праці, реалізації синергічного впливу. У спілкуванні з толерантною особою люди відчують комфорт. Низький рівень комунікативної толерантності спричиняє негативні реакції особистості на виявлення різниці між підструктурами власної особистості й особистості партнера.

Комунікативна толерантність передбачає наявність емпатії, самоконтролю, витримки й інтелектуальної гнучкості. Тому деякими психологами комунікативна толерантність розглядається як багатомірна характеристика особистості, що має складну структуру та багатий вибір складових компонентів для її визначення.

Комунікативна толерантність – найважливіша властивість особистості, необхідна для оптимізації процесів спілкування і взаємодії, а отже, її можна розглядати як один з елементів комунікативної компетентності.

Дуже важливим для формування і розвитку комунікативної толерантності є комунікативна компетентність і соціально-психологічна толерантність майбутніх психологів, що йдуть до професійного становлення.

Професійній готовності студентів гуманітарних спеціальностей не вистачає систематичного вивчення й обґрунтування цієї проблематики, особливо програм для навчання, в яких не передбачена теорія та практика комунікативної толерантності.

Тому між навчально-виховним процесом вищого навчального закладу й особистістю виникають взаємини, що інколи негативно впливають на якість педагогічних дій і ефективність професійної діяльності особистості.

Тому у викладеному теоретичному обґрунтуванні уявлення про зміст і обсяг поняття комунікативної толерантності першочерговою для дослідження була виділена задача розроблення й верифікації на матеріалі емпіричних досліджень методики вимірювання психологічних особливостей комунікативної толерантності в студентів вищих навчальних закладів.

Висновки. Отже, за результатами експрес-опитувальника «Індекс толерантності» (Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєва, Л. Шайгеровой) визначався рівень етнічної та соціальної толерантності, загальний рівень толерантності й інтолерантності як риси особистості. Студенти III-го курсу психології, що мають високий толерантний рівень, вирізняються вираженою толерантністю. Тому результати, що наближаються до високого рівня толерантності, свідчать про руйнування в людині «меж толерантності», що пов'язані, наприклад, зі схильністю до потурання, психологічним інфантізмом, невимогливістю або байдужістю. Доведено, що особа, яка потрапила в цю категорію, може мати високий демонстративний рівень соціальної бажаності [15; 16; 17].

Результати дослідження за методикою загальної комунікативної толерантності (В. Бойко) студентів III-го курсу психології говорять про достатньо виразний (але в розумних межах) прояв особистісної інтолерантності. З одного боку, це майже добре, через обстоювання власних думок, наявність власних переконань і позицій. З іншого ж боку, це може свідчити про недостатню готовність до сприйняття позиції іншого, невміння вийти за межі власної позиції, враховувати соціальні норми й права інших людей, небажання вести діловий дискурс тощо. Найбільш чіткими проявами інтолерантності в студентів III-го курсу психології є рішучість та невміння ховати свої почуття, а менш виразними проявами – нетолерантність і нездатність до пристосування. Водночас зазначено незавершеність елементарних дій для характеристики толерантності як вміння адаптуватися до оточуючих [4].

У результаті використання методики діагностики здібності до емпатії (А. Мехрабіан, Н. Епштейн) виявлено, що рівень емпатичних тенденцій у дівчат III-го курсу психологів вищий, ніж у юнаків того ж курсу, що, ймовірно, пов'язане з культурними особливостями, очікуваннями і стандартами, які заохочують більшу сприйнятливості у дівчат і стриманість та непохитність в юнаків. Потрібно пам'ятати про перспективу розвитку здатностей до співчуття з особистісним ростом і палке бажання до самоствердження.

Література:

1. Агеєва З. Комунікативна толерантність як елемент комунікативної компетентності особистості / З. Агеєва // Вісник Іванівського державного університету. Серія «Природничі, суспільні науки». – 2012. – №1. – С. 49–53.
2. Асмолов А. О смыслах понятия толерантность / А. Асмолов // Век толерантности. – 2001. – №. 1. – С. 8–18.
3. Безлюева Г. Толерантность : взгляд, поиск, решение / Г. Безлюева, Г. Шеламова. – М. : Вербум, 2003. – 168 с.

4. Бойко В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В. Бойко. – М. : Филин, 2004. – 474 с.
5. Виноградова Е. Субъектные предпосылки толерантности личности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология; психология личности; история психологии» / Е. Виноградова ; Научно-образовательный центр Российской академии образования. – Сочи, 2002. – 23 с.
6. Гарин И. Что такое этика, культура, религия / И. Гарин. – М. : Терра – Книжный клуб, 2002. – 848 с.
7. Дрожжина Н. Дослідження орієнтації на здоровий спосіб життя студентів перших курсів / Н. Дрожжина // Нове слово в науці : перспективи розвитку : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. – Чебоксари : ЦНС Інтерактив плюс, 2016. – № 2 (8). – С. 117–118, 316.
8. Губко О. Психологія українського народу : наук. дослідж. : в 4-х кн. – Кн. 1 : Психологічний склад праукраїнської народності / О. Губко. – К. : ПВП «Задруга», 2004. – 400 с.
9. Зиновьев Д. Социально-психологический портрет студента в контексте толерантности / Д. Зиновьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://res.krasu.ru/paradigma/cont2.htm>
10. Клепцова Е. Психология и педагогика толерантности : [учебное пособие для слушателей сист. дополнит. проф. пед. образ.] / Е. Клепцова ; Мин. образов. и науки РФ, Вятский гос. гум. ун-т. – М. : Академический проект, 2004. – 176 с.
11. Кочергина Е. Современные дискуссии по проблеме толерантности / Е. Кочергина // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений : сб. науч.-метод. ст. / Е. Кочергина. – М. : МПСИ, 2003. – 368 с.
12. Психология и этика делового общения : [учебник для вузов] / под ред. В. Лавриненко. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юнити-Дана, 2005. – 415 с.
13. Рачитська Н. Комунікативна толерантність як елемент комунікативної компетентності / Н. Рачитська // Сучасна психологія : матеріали II Міжнародної наукової конференції, м. Перм, липень 2014 р. – Перм : Меркурій, 2014. – С. 55–56.
14. Скрябина О. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теория и методика воспитания (по направлениям и сферам деятельности)» / О. Скрябина ; Костромской государственный университет имени Н.А. Некрасова. – Кострома, 2000. – 24 с.
15. Солдатова Г. Жить в мире с собой и другими : тренинг толерантности для подростков / Г. Солдатова, Л. Шайгерова, О. Шарова. – М. : Генезис, 2000. – 125 с.
16. Солдатова Г. Психодиагностика толерантности / Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаев, Л. Шайгерова // Психологи о мигрантах и миграции в России. – М. : МГУ, 2002. – 150 с.
17. Солдатова Г. Толерантность : психологическая устойчивость и нравственный императив / Г. Солдатова // Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности ; под ред. Г. Солдатовой, Л. Шайгеровой. – М. : МГУ, 2003. – 112 с.
18. Социальная работа : введение в профессиональную деятельность / отв. ред. А. Козлов. – М. : КНОРУС, 2005. – 368 с.
19. Щукин А. Методика преподавания русского языка как иностранного : [учеб. пособие для вузов] / А. Щукин. – М. : Высш. шк., 2003. – 332 с.

Соловьева Д. В. Коммуникативная толерантность личности

В статье анализируются аспекты становления коммуникативной толерантности личности и рассмотрено ее развитие в студенческой среде. Раскрыты основные подходы и модели развития коммуникативной толерантности как личностного качества студентов. Рассмотрено влияние коммуникативной толерантности на личность студента, а также роль характера личности и процесса ее профессионального становления. Отмечено, что коммуникативная толерантность как личностное качество студентов вызывает закономерный интерес исследователей, педагогов, психологов-практиков, широкого круга общественности, что обусловлено ростом социальных ожиданий по отношению к молодым специалистам, которых готовят современные образовательные учреждения.

Ключевые слова: толерантность, коммуникативная толерантность, личность, студент.

Soloviova D. V. Communicative tolerance of the personality

The article analyzes the aspects of formation of communicative tolerance of the personality and examines its development in the student's environment. Covers the main approaches and models of development of communicative tolerance as a personal quality of students. The influence of the communicative tolerance of the personality of the student, and the role of character and process her professional development. Noted that communicative tolerance as a personal quality students raises the natural interest of researchers, pedagogues, psychologists, practitioners, the General public, due to the increase in social expectations in relation to the young specialists trained in modern educational institutions.

Key words: tolerance, communicative tolerance, personality, student.

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 616-053.2:159.9:004.9

А. В. Кабанцева

кандидат психологических наук, старший научный сотрудник
ГУ «Научно-практический реабилитационно-диагностический центр
Министерства здравоохранения Украины»

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ РЕБЕНКА В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ВЫЗОВОВ

Существенный рост роли информационной среды современной жизни ребенка приводит к тому, что целенаправленные или непреднамеренные коммуникативные воздействия могут наносить серьезный ущерб, ставя под удар психологическую устойчивость, и как следствие развитие угрозы для безопасности в целом. Поэтому важным выступает осуществление взрослым, фильтрации информационного потока на ребенка. Так как в условиях информационных вызовов, а именно в эпоху информационных войн и высокого уровня наличия лживых, ничем неподтвержденных данных, коммуникативное воздействие носит умышленный характер, превращаясь в интенсивное психическое и психологическое информационное насилие в целях совершенствования преступления без физических действий.

Ключевые слова: дети, информационная среда, информационные войны, интернет атаки, психологическая устойчивость, трехуровневый подход лечебных мероприятий.

Актуальность проблемы. Развитие потока информации и информационных технологий, их стремительное проникновение в различные сферы жизни влияют на развитие личности современного ребенка, значительно расширяют его образовательно-воспитательные возможности, систему коммуникации, досуга. Однако, наряду с положительным влиянием информационных технологий существует и негативное воздействие.

Существенный рост роли информационной среды современной жизни ребенка приводит к тому, что целенаправленные или непреднамеренные коммуникативные воздействия могут наносить серьезный ущерб, и как следствие угрозы для безопасности ребенка и общества в целом. Тем самым ставя под удар психологическую устойчивость ребенка в условиях информационных вызовов. Влияние, которое оказывают информационные процессы на все сферы жизнедеятельности ребенка и общества, актуализирует важнейшие вопросы социального бытия, в том числе вопросы информационных взаимодействий и противодействия различного рода информационным угрозам.

Цель: изучить информационную среду современного ребенка и определить факторы снижения, повышения психологической устойчивости в условиях информационных вызовов.

Изложение основного материала. Информационная среда, становясь все более важной

и неотъемлемой частью окружающей среды, предъявляет к ребенку возрастающие адаптивные требования. Он вынужден жить в этой среде, адекватно воспринимать ее реалии, приспосабливаться к информационным угрозам со стороны этой среды.

В современных условиях возникает противоречие между потребностями общества в культурно развитой личности и теми объективными процессами в обществе, которые не только не способствуют, но даже затрудняют это развитие.

С первых дней жизни дети уже находятся в информационном поле, где исполняют роль активного и пассивного потребителя информации (табл. 1).

Современные дети – это люди новой эпохи, новой эры, которые не похожи на предыдущие поколения. Наблюдаются серьезные изменения повседневной жизни детей и особенно подростков, характеризующиеся независимостью от ограничений информации:

- по времени (ночное ТВ, Интернет);
- по месту (плеер, ноутбук, планшет, мобильный телефон);
- содержанию (частое отсутствие цензуры).

Наиболее опасным источником угроз является существенное расширение возможности манипулирования сознанием за счет формирования вокруг ребенка индивидуального «виртуального

информационного пространства», а также возможности использования технологий воздействия на его психическую деятельность [1].

Таблица 1
Роль ребенка в информационном потоке

активная позиция	пассивная позиция
- непосредственное участие в информационном потоке: • непосредственного общения со сверстниками и взрослыми; • учебно-воспитательного процесса; • средств массовой информации (просмотр мультфильмов, фильмов, телепередач, реклам); • самостоятельного использования компьютерных технологий и сети Интернет.	- косвенное (непрямое) участие в информационном потоке: • пребывание во время бесед взрослых; • присутствие во время просмотра телепередач («Новости»), фильмов взрослыми и их обсуждение; • заинтересованность в сайтах, посещающих взрослыми.

Существенный рост роли информационной среды современной жизни ребенка приводит к тому, что целенаправленные или непреднамеренные коммуникативные воздействия могут наносить серьезный ущерб, и как следствие угрозы для безопасности ребенка и общества в целом. В современных условиях возникает противоречие между потребностями общества в культурно развитой личности и теми объективными процессами в обществе, которые не только не способствуют, но даже затрудняют это развитие.

Пассивное потребление информации через компьютер, СМИ все более вытесняет активные формы творчества, досуга, познания, ведет к потере межличностного общения, так необходимого человеку как общественному существу. Особенно критично это для детского возраста, так как ребенок может всесторонне развиваться, только находясь непосредственно среди людей.

Доказано, что практически все характеристики, определяющие представления человека об окружающем мире и о своем месте в нем (так называемые «картины мира» или «образы мира»), соотносятся с уровнем развития его коммуникативных навыков. Люди с развитыми коммуникативными навыками более дружелюбны, более толерантны (по отношению к представителям другой национальности, другого вероисповедания и т.д.), чем те, у кого такие навыки развиты лишь частично либо – совсем не развиты. Люди с развитыми коммуникативными навыками легко распознают любые манипулятивные приемы и способны критически оценивать информацию. Другие же, в большей или меньшей степени, поддаются манипулятивным технологиям, и, как правило, готовы слепо подражать главным героям современных бестселлеров, мультфильмов и кинофильмов,

компьютерных игр, популярным эстрадным певцам, телезвездам, публичным личностям и т.д., даже в тех случаях, когда их поступки и эмоции оказываются не совсем в ладу или – совсем не в ладу с общепринятыми нормами морали – теми, которые традиционно предлагаются школой, семьей, классическим искусством, религией [2].

Средства массовой информации, в частности телевидение является мощнейшим аппаратом манипуляционного действия. Оно оперирует одновременно текстом, музыкой и зрительно воспринимаемым движущимися образами, обладает исключительно высокой, магической способностью сосредотачивать, рассеивать и переключать внимание зрителя.

У ребенка такая структура детской психики, как цензура или своеобразный барьер критичности, еще до конца не сформирована. Она может до конца не понимать всей информации или понимать в меру своих возрастных особенностей, развития фантазии и воображения.

Наряду с телевизором компьютер уверенно занимает все большее место в жизни людей. Наличие компьютера уже не проблема. Во многих семьях их по несколько – стационарный, ноутбук, планшет. С компьютером ребенок сталкивается в дошкольном учреждении, школе. Так как компьютер сочетает в себе возможности телевизора, DVD-приставки, музыкального центра, книги, существенно изменяется и досуг детей.

Исследования показывают, что около 80% подростков занимаются за компьютером дома. Более всего подростки используют компьютер для учебных целей – это малочитающая аудитория, и бумажные носители у них заменяются компьютером. Довольно много «игроманов» – 58% в 7-8 классах и 48% в 9-10 классах. Школьники, имеющие доступ к Интернету, используют сайты: социальные сети, познавательные, информационные, порносайты, а также online-игры [3].

Компьютер оказывает как положительное, так и отрицательное влияние на психоэмоциональное состояние подростков. Как известно, у тех, кто проводит много времени у компьютера, ухудшается состояние здоровья, повышается эмоциональная возбудимость. Отмечается состояние раздражительности, плохого сна, плохого аппетита, ощущение потерянности, ненужности, одиночества, тоски. У многих подростков наблюдаются так называемые «акцентуации характера», при которых заостряются негативные свойства, повышающие степень риска психической патологии и отклоняющегося поведения.

Что касается Интернета, то современный ребенок начинает его осваивать с раннего возраста. Уже в два года малыш может играть в простые игры. А в 8-12 лет дети становятся наиболее активны в Интернете. Уже в этом возрасте часто

заводят свои персональные интернет-странички, некоторые ведут дневники-блоги. По сети они общаются как с одноклассниками, так и с виртуальными друзьями. Плюсы Интернета состоят в том, что сеть предлагает образовательный и полезный опыт, правильное использование которого может улучшить их успеваемость в школе. Это вроде бы хорошо, ведь следует идти в ногу со временем. Но при этом, дети не видят угрозы, которую несет в себе глобальная сеть. Существуют сайты, посвященные порнографии, пиротехнике, суициду, обсуждению действия тех или иных наркотиков. Встреча с опасными людьми в чатах или других областях. Подростки могут войти в такие не желательные для них компании, как радикальные политические группы, сатанинские культы. Опасно вовлечение в азартные игры. Даже простые «игрушки» наносят непоправимый вред, занимая у ребенка подавляющую часть времени, отвлекая его от занятий и спокойного отдыха, вредя психическому и физическому здоровью [4].

Сегодня очень часто можно столкнуться с различными Интернет-атаками, «группами смерти», в ловушки которых попадают и взрослые и дети.

Ярким примером нарушения психологической стойкости детей в условиях информационных вызов (в частности причинения вреда своему здоровью) стала игра «Синий кит» (а также «Тихий дом», «Разбуди меня в 4:20», «Море китов», «Млечный путь», «F57», «Красная сова»), финальной целью которой является совершение самоубийства. Данную новость средства массовой информации широко растиражировали, чтобы предупредить об опасности взрослых и детей, тем самым повышая интерес между последними.

Многие исследователи отмечают, что Интернет и компьютерные игры вызывают привыкание или даже зависимость. Дети наталкиваются на такие риски, как попадание в виртуальный мир, уменьшение социальных контактов, социальную дезадаптацию. На ранних этапах компьютер заменяет ребенку общение, в последствии окружающие его люди становятся неважными. Компьютерные игры приковывают детей и подростков к вымышленным объектам, мешая получать удовлетворение от общения с родителями и сверстниками. В конечном итоге у ребенка отсутствует деятельный опыт, у него возникают проблемы в социализации.

Семья является древнейшим институтом воспитания и развития ребенка. Она имеет решающее значение в формировании эмоционального мира, самосознания и нравственных устоев маленькой личности. Взрослый выступает в роли образца, создателя алгоритма формирования

информационной и психологической культур, а также создателя условий для полноценного развития ребенка. Но когда сами взрослые сталкиваются с непосильными проблемами (внутренне перемещенные лица востока Украины меняют место жительства, теряют родных и близких, кроме стресса они остро переживают чувство неопределенности), у них появляются тревога, страхи, фобии, которые негативно проецируются на личности ребенка, его психоэмоциональном состоянии. Также важен тип воспитания. Жестко авторитарное воспитания формирует у ребенка агрессивность, как неосознанную (в виде предубеждений, предрассудков), так и осознанную (в форме цинизма и открыто деструктивного поведения).

Информационные вызовы ребенок получает и в коллективе сверстников. Дети являются частью детского коллектива дошкольного учебного учреждения (в период своей начальной социализации), в дальнейшем – школы, внешкольного учреждения, колледжа, университета. Эти институты предоставляют возможность получить новые знания об окружающем мире и опыт общения со сверстниками. Это общение имеет очень важно в жизни детей. В последующем они опираются на полученный опыт и наработанные умения. В этом опыте могут преобладать как искреннее открытое предъяснение, так и агрессия, обиды, различные манипулятивные приемы – именно это и будет обуславливать, формировать пространство индивидуального взаимодействия в последующей взрослой жизни.

С 2014 года государственное учреждение «Научно-практический медицинский реабилитационно-диагностический центр МОЗ Украины» активно занимается изучением психоэмоционального состояния детей, проживающих в зоне боевых действий. Более чем у 600 детей дошкольного возраста (5-7 лет) изучены личностные особенности, эмоциональное состояние, уровень развития когнитивно-познавательной сферы.

Результаты исследования показали, что 54,4% детей имеют наличие высокой тревожности, 43,9% – нуждаются в защите, у 37,8% – отмечается наличие импульсивности, у 32,2% – агрессия, низкий уровень самооценки диагностирован у 18,9% детей. Впервые выявлен страх войны (48,9%), который не является естественным для данной возрастной категории. Данный страх установлен как у детей из семей временно перемещенных лиц, так и у детей, проживающих на мирной территории региона. Во время проведения беседы установлено, что дети «мирной территории», которые не являлись свидетелями боевых действий, боятся начала войны из-за того, что постоянно слышат об этом с экранов телевизора, присутствуют при разговорах и обсужде-

ниях взрослых. Актуальным в исследовании стал еще тот факт, что более половины респондентов имели полигамность страхов (56,7%) – три и более.

Во время проведения психодиагностического исследования были определены 2 детей, которые имели психосоматические и соматические проявления. Эти дети получили комплексную трехуровневую медико-психологическую помощь (медицинский, психологический, педагогический уровни).

Представленные результаты исследования подтверждают важность организации мероприятий, направленных на повышение психологической устойчивости и информационной безопасности детей.

До определенного возраста ребенок зависим от того пространства коммуникации, в котором он оказался в силу жизненных обстоятельств. Поэтому важным выступает осуществление взрослым фильтрации информационного потока. Так как в эпоху информационных войн и высокого уровня наличия лживых, ничем неподтвержденных данных, коммуникативное воздействие носит умышленный характер, превращаясь в интенсивное психическое и психологическое информационное насилие в целях совершенствования преступления без физических действий.

Противодействовать созданию или распространению информации, а, следовательно, и информационным воздействиям, очень трудно. Собственно, целесообразность предотвращения негативного влияния информации на сознание человека путем контроля информационных потоков представляется сомнительной, с моральной и финансовой точек зрения, а сам процесс контроля нереальным с точки зрения его технической реализации. Неприемлемой представляется и информационная изоляция или самоизоляция человека, ведь вместе с негативным влиянием информации человек теряет и любые положительные воздействия, попадает в полный информационный вакуум, а, следовательно, значительно сужает возможности профессионального и личностного развития, снижает качество жизни.

Чтобы уберечь детей от подобных вышеизложенных негативных явлений, нужно объединить усилие родителей, педагогов, общественных организаций, соответствующих государственных структур по изучению негативных информационных факторов, компьютерной зависимости, а также воспитанию осведомленности и ответственности, нравственного чувства, помогающих сделать личный выбор, принять решение о реализации или запрете любого действия, связанного с использованием современных электронных средств массовой информации.

Психологический аспект психического здоровья включает внимание к внутреннему миру ребенка: к его уверенности или неуверенности в себе, в своих силах, пониманию им своих собственных способностей, интересов; его отношение к людям, окружающему миру, происходящим общественным событиям, к жизни как таковой. Необходимо формировать у ребенка способность критичного отношения к информации.

Главным механизмом защиты от деструктивного информационного воздействия является использование внутреннего защитного резерва, заложенного в каждом человеке, – способности к умственной деятельности, направленной на выявление негативных информационных воздействий и их нейтрализации, формирование культуры информационной безопасности. Ребенок должен иметь возможность полностью удовлетворять свои информационные потребности, но при этом иметь способность выявлять информационные угрозы, владеть технологиями защиты от них.

Здесь уместно выделить понятие «культура информационной самозащиты», которое характеризуется теми чертами информационной культуры личности, которые определяют умение обращения с информацией без нанесения вреда себе и другим участникам информационных отношений; способность противостоять информационным угрозам и сохранять психическое здоровье в условиях негативного информационного воздействия. Она формируется в течение всей жизни человека в процессе непрерывного обучения, воспитания и самовоспитания, чему способствует высокий уровень информационной культуры и грамотности общества.

Выводы:

1. Современные дети испытывают сильную нагрузку информационного влияния, которая сопровождается снижением психологической устойчивости к негативным факторам. Ребенок XXI века более развит, быстрее постигает высоты науки и техники, чем его предшественник. Но при этом не имеет способности к противостоянию вредным информационным вызовам современности.

2. Проведенные теоретические и эмпирические исследования показывают актуальность повышения информационной безопасности ребенка, которая должна включать создание эмоционально комфортного пространства; формирование благоприятных черт личности, а именно – критичности мышления, адекватной самооценки, стрессоустойчивости; организацию режима дня и правильного образа жизни; своевременную диагностику, лечение и реабилитацию болезненных проявлений; применение трехуровневого подхода в лечебных мероприятиях.

3. В данных условиях и обстоятельствах здоровье детей требует внимания и помощи взрослых: врачей, практических и клинических психологов, юристов, педагогов и родителей на различных уровнях, особенно на уровне разработки системы информационно-психологической безопасности.

4. Создание конкретного алгоритма действий, эффективной системы психологического сопровождения индивидуально-личностного развития ребенка, единого классификатора цифрового потока информации и разработка соответствующих законопроектов обеспечит ограничение доступа к информации, причиняющий вред здоровью или полноценному развитию ребенка, раннюю дифференциацию отклонений от нормы и практическую реализацию профилактических и коррекционных мероприятий.

Литература:

1. Емельянов Г.В. Проблемы обеспечения безопасности информационного общества / Г.В. Емельянов, А.А. Стрельцов // Распределенная конференция «Технологии информационного общества 98 – Россия». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/bb84e562c8e9719cc32568c400467c1a>
2. Бассин Ф.В. Сознание, «бессознательное» и болезнь / Ф.В. Бассин // Вопросы философии. – 2001. – №9. – С. 90-102.
3. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты / Г.В. Грачев. – М. «РАГС», 1998. – С. 25-27.
4. Панченко О.А. Информационная безопасность ребенка / О.А. Панченко. – К. «КВИЦ», 2016. – С. 127-130.

Кабанцева А. В. Психологічна стійкість дитини в умовах інформаційних викликів

Істотне зростання ролі інформаційного середовища сучасного життя дитини призводить до того, що цілеспрямовані або ненавмисні комунікативні впливи можуть завдати серйозної шкоди, ставлячи під удар психологічну стійкість, і як наслідок, розвиток загрози для безпеки в цілому. Тому важливим виступає здійснення дорослими фільтрації інформаційного потоку на дитину. Так як в умовах інформаційних викликів, а саме в епоху інформаційних воїн і високого рівня наявності брехливих, нічим не підтверджених даних, комунікативний вплив носить умисний характер, перетворюючись на інтенсивне психічне та психологічне інформаційне насильство в цілях вдосконалення злочину без фізичних дій.

Ключові слова: діти, інформаційне середовище, інформаційні війни, інтернет-атаки, психологічна стійкість, трьохрівневий підхід лікувальних заходів.

Kabantseva A. V. Children psychological stability under informational challenges influences

Informational environment influence substantial growth in any child life circumstances nowadays leads to both targeted and casual negative communication impacts for their psychological resistance and, subsequently, to safety concerns for a whole development process. External influences from adult family members on information flow restrictions to any child are very important. Under informational challenges conditions, in the era of information wars and with a high level of untrue and unconfirmed information presence, communicational influence turns to intensive mean of psychic and psychological violence for the purpose of non-violent crimes commission.

Key words: children, informational environment, informational war, cyber-attacks, psychological resistance, three-level approach, remedial measures.

УДК 159.07:616.891.4

Л. Ф. Шестопалова

доктор психологічних наук, професор,
завідувач відділу медичної психології
Державна установа «Інститут неврології, психіатрії та наркології
Національної академії медичних наук України»

О. С. Марута

кандидат психологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу медичної психології
Державна установа «Інститут неврології, психіатрії та наркології
Національної академії медичних наук»

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАЗИСНИХ ПЕРЕКОНАНЬ У ХВОРИХ НА НЕВРОТИЧНІ РОЗЛАДИ, ЩО ПЕРЕЖИЛИ ТЯЖКИЙ СТРЕС У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ

Результати психодіагностичного дослідження показали, що у хворих на невротичні розлади, які пережили важкий стрес у повсякденному житті, характерним є значна зміна всіх загальних базових переконань. До найбільшого впливу схильні конструкти, що характеризують уявлення індивіда про самого себе та можливість контролювати події свого життя. Пережитий тяжкий стрес негативно впливає на рівень стресостійкості та супроводжується посиленням негативних емоційних переживань.

Ключові слова: невротичні розлади, базові переконання, стресостійкість, рівень депресії, психологічне благополуччя.

Постановка проблеми. Незважаючи на високу актуальність проблеми трансформації базових переконань у результаті впливу стресових подій за невротичних розладів, вона дотепер залишається вивченою недостатньо.

Мета статті – дослідити структуру базових переконань у хворих на невротичні розлади, які пережили тяжкий стрес небойового характеру, та виявити комплекс психологічних чинників, що впливають на їхнє формування.

Виклад основного матеріалу. Нестабільність сучасного життя (соціально-політичні кризи, тероризм, збройні конфлікти, міграція) висуває підвищені вимоги до адаптивних особистісних механізмів і сприяє формуванню невротичних розладів, що підтверджується результатами епідеміологічних досліджень [1, с. 93–94].

Серйозні життєві кризи або травматичні події приголомшують усю систему уявлень суб'єкта про світ і про себе [2, с. 7]. Р. Янов-Бульман (R. Janoff-Bulman) виділила три області базових переконань індивіда, вразливих до впливу травматичного досвіду [3, с. 33–34]. Це віра в доброзичливість і осмисленість навколишнього світу, а також уявлення про особисту гідність. Конфронтація базисних переконань внаслідок травми пов'язана з ростом тривоги і симптомами посттравматичного стресового розладу [4, с. 198]. Водночас деякі вчені повідомляють про те, що особистісне зростання після травми виникає саме в процесі переосмислення звичних переконань про світ і про своє місце в ньому [5, с. 329; 6, с. 101].

Звісно ж, важливим є вивчення не тільки негативного впливу травми на життєвий досвід суб'єкта, а й можливості посттравматичного зростання, бо моделі успішного подолання травми можуть стати джерелом цінної інформації для побудови більш ефективних програм реабілітації.

Психодіагностичне дослідження проводилося у відділі медичної психології Державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології Національної академії медичних наук України» (далі – ДУ «ІНПН НАМН України»). Усього в дослідженні взяло участь 34 хворих на невротичні розлади, серед яких 13 (38,23%) чоловіків і 22 (61,77%) жінки. Серед них було 11 хворих на неврастенію (F 48.0), 8 хворих на дисоціативний розлад (F 44.7) та 15 хворих на тривожно-фобічний розлад (F 42.0). Усі хворі на невротичні розлади, згідно з метою дослідження, пережили тяжкий стрес у повсякденному житті. Контрольна група складалася із 34 осіб без ознак невротичної патології.

Всі респонденти були обстежені за допомогою таких методів, як: опитувальник «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульман в адаптації М. Падун і А. Котельникової [7, с. 98–106], методика «Психологічне благополуччя» К. Ріфф [8, с. 95–129], шкала стресу Холмса-Рея [9, с. 213–218], шкала депресії Бека [10, с. 281–292].

Результати опитувальника «Шкала базисних переконань» дозволили встановити найбільш стійки та глобальні уявлення досліджуваних про себе та навколишній світ (Рис. 1).

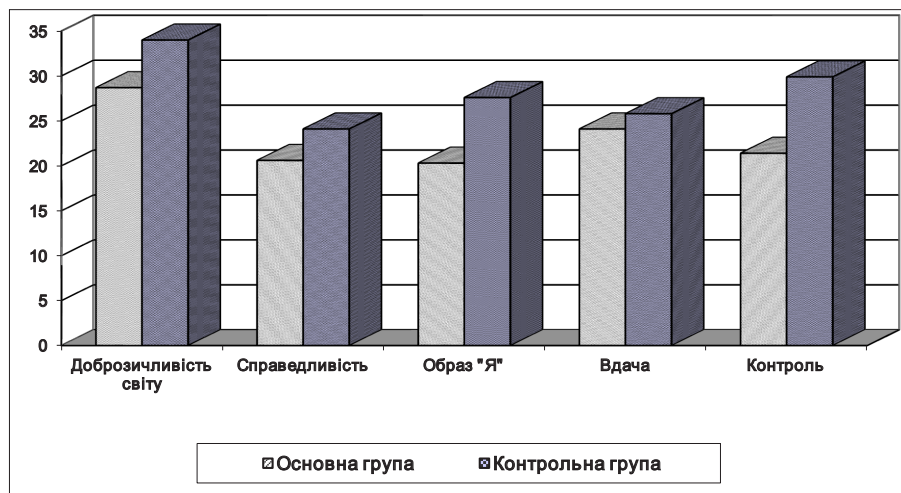

Рис. 1. Особливості базових переконань у нормі та за невротичної патології (у балах)

У пацієнтів основної групи найбільш проявленими були переконання в «доброзичливості світу» ($28,7 \pm 1,14$ балів) та «вдачі» ($24,1 \pm 1,43$ балів), що вказує на підвищене очікування вірогідності сприятливих подій, позитивного ставлення до себе від суспільства, надію на отримання винагороди, незважаючи на докладені зусилля. Менш за все були виражені такі типи переконань, як віра в «справедливість» ($20,6 \pm 1,38$ балів), відчуття «контролю» ($21,4 \pm 1,27$ балів) та «образу «Я»» ($20,3 \pm 1,54$ балів). Тобто такі хворі були схильні до зниження контрольованості середовища, відносно слабкої сформованості уявлень про себе, прагнення до перебільшення значущості своїх дій, надії на відсутність наслідків прийнятих рішень.

Серед групи порівняння найбільші значення мали показники таких шкал: «Доброзичливість світу» ($34,2 \pm 2,16$ балів), «Контроль» ($29,9 \pm 1,64$) та «Образ «Я»» ($27,6 \pm 1,85$). Отже, у здорових досліджуваних впевненість у позитивному ставленні навколишнього середовища базувалася на усвідомленні ступеня контрольованості подій, наявності сформованих уявлень про власні особистісні риси і навички. Менш вираженими в цій групі були шкали «Вдача» ($25,8 \pm 1,13$ балів) та «Справедливість» ($24,1 \pm 1,03$ балів), але ці відмінності не були вірогідними, що може свідчити про гармонійну побудову базисних переконань, які дозволяють зберегти оптимістичне сприйняття подій, засноване на цілковитій асиміляції попереднього як позитивного, так і негативного досвіду в суб'єктивну картину світу.

Статистичний аналіз даних продемонстрував вірогідні розбіжності між двома групами. Так, вірогідні розбіжності були зафіксовані між групою хворих на невротичні розлади, які пережили тяжкий стрес, та здоровими за показниками шкал «Доброзичливість світу» ($t = 2,17$, $p \leq 0,05$), «Контроль» ($t = 3,91$, $p \leq 0,001$) та «Образ «Я»» ($t = 3,03$, $p \leq 0,005$), які були більш вираженими в

контрольній групі. Отримані дані дозволяють говорити про те, що формування невротичних розладів, в анамнезі яких були зафіксовані травматичні події, які мали значний вплив на особистість, супроводжується зниженням довіри до навколишнього середовища, що сприяє втраті відчуття контрольованості подій і порушенню уявлень про свої здатності до подолання їх негативних наслідків.

За допомогою точного методу К. Фішера було встановлено, що респонденти основної групи відрізнялися від здорових за такими показниками, як контроль ($p \leq 0,001$, ДК = 9,09, MI = 0,89) та образ «Я» ($p \leq 0,01$, ДК = 4,20, MI = 0,57).

За результатами вивчення багатомірної моделі психологічного благополуччя у хворих на невротичні розлади був виявлений значний рівень зниження інтегрального показника, який відображує загальний стан психічного здоров'я (Рис. 2).

Отже, можна стверджувати, що група порівняння має вірогідно вищий рівень повноти самореалізації особистості в конкретних життєвих умовах і обставинах та здатна до більш гармонійного синтезу відповідності запитам соціального оточення і розвитку власної індивідуальності.

Аналіз шкал опитувальника «Психологічне благополуччя» продемонстрував деякі особливості хворих, які пережили тяжкий стрес. Було відзначено, що для них характерні найвищі показники за шкалами «Баланс афекту» ($107,6 \pm 3,80$ балів), «Осмисленість життя» ($86,5 \pm 2,16$ балів), «Автономія» ($68,8 \pm 2,16$ балів) та «Особистісний зріст» ($68,1 \pm 2,57$ балів). Насамперед, це свідчить про негативну самооцінку досліджуваних, невіру в свої здібності, нездатність конструктивно вирішувати поточні конфлікти, бажання відокремити себе від вороже налаштованого оточення. Найнижчі значення були зафіксовані за показниками шкал «Самосприйняття» ($60,4 \pm 1,85$ балів), «Мета життя» ($59,1 \pm 1,95$ балів), «Позитивне ставлення» ($49,1 \pm 3,39$), «Людина як відкрита

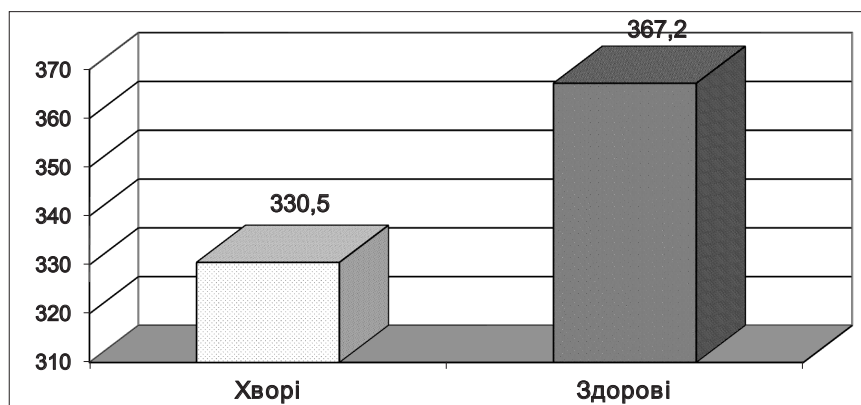

Рис. 2. Загальний стан психологічного благополуччя у хворих на невротичні розлади та в здорових (у балах)

система» ($48,1 \pm 2,36$ балів) та «Керування середовищем» ($43,7 \pm 1,23$ балів). Тобто цій групі притаманна відсутність відчуття спрямованості життя, розчарування в минулому, вони почувають себе ізольованими від свого оточення, не відчують соціальної підтримки.

Високим рівнем виразності в контрольній групі характеризувалися показники за шкалами «Осмисленість життя» ($99,6 \pm 3,14$ балів), «Баланс афекту» ($90,2 \pm 3,32$ балів), «Людина як відкрита система» ($67,3 \pm 1,83$ балів) та «Особистісний зріст» ($66,4 \pm 2,75$ балів).

Отримані дані свідчать про те, що для здорових досліджуваних найбільш значущим складником психологічного благополуччя була впевненість у наявності сенсу і взаємозв'язку подій власного життя, відкритість новому досвіду, відсутність страху щодо майбутнього, висока здатність до засвоєння нової інформації. Менш вираженими в контрольній групі були значення за шкалами «Мета життя» ($64,2 \pm 2,32$), «Позитивне ставлення» ($63,9 \pm 4,12$ балів), «Керування середовищем» ($59,1 \pm 2,24$ балів), «Самосприйняття» ($58,1 \pm 2,11$ балів) і «Автономія» ($54,2 \pm 2,21$ балів). Такий розподіл дозволяє стверджувати, що ця група здатна вловлювати або створювати умови й обставини, які підходять для задоволення особистих потреб і досягнення цілей, має задовільні, довірчі відносини з оточуючими; піклується про благополуччя інших; здатна співпереживати, допускає прихильність і близькі стосунки.

У результаті проведення статистичного аналізу було визначено, що хворі на невротичні розлади за показниками шкал «Керування середовищем» ($t = 6,03$, $p \leq 0,001$), «Людина як відкрита система» ($t = 6,43$, $p \leq 0,001$) «Осмисленість життя» ($t = 3,44$, $p \leq 0,01$) та «Позитивне ставлення» ($t = 2,77$, $p \leq 0,005$) мають вірогідно нижчі значення, ніж здорові. Це свідчить про те, що пережитий тяжкий стрес впливає на здатність інтегрувати окремі аспекти свого життєвого досвіду, сприяє формуванню фрагментарного, недостатньо реалістич-

ного сприйняття різних аспектів життя, ускладнює організацію повсякденної діяльності таким чином, що людина позбавляється почуття контролю над тим, що відбувається навколо. Вірогідно вищими показниками в осіб, які пережили стрес, відрізнялися шкали «Автономія» ($t = 4,72$, $p \leq 0,001$) та «Баланс афекту» ($t = 3,45$, $p \leq 0,01$), що відображає їхнє прагнення до підвищення рівня володіння обставинами, визначення власної долі, прийняття рішень щодо своїх дій і почуттів, до свободи вибору, яка дозволяє уникнути несприятливих подій. Також варто відзначити, що за шкалами «Особистісний зріст», «Мета життя» та «Самосприйняття» в основній і контрольній групі відмінності не були вірогідними. Це свідчить про наявність у хворих на невротичні розлади евідемоністичного ресурсу до подолання ситуації хвороби і здатності спиратися на базові конструкти особистості.

У наступній частині дослідження нами був проаналізований рівень стресостійкості в нормі та за невротичних захворювань. Проведене дослідження методики визначення рівня стресу та наявності ресурсів для його подолання показало, що респонденти основної групи мали вірогідно більш високі показники за шкалою стресу, ніж здорові (Рис. 3).

Вивчення розподілу респондентів за рівнем стресостійкості дозволяє стверджувати, що лише 23,1% пацієнтів, які пережили важкий стрес, мали високий рівень за цією шкалою, а 49,3% та 27,6% мали порогові та низькі бали відповідно (Рис. 4).

У контрольній групі високий рівень опору стресу зустрічався вірогідно частіше, ніж у хворих на невротичні розлади (у 55% випадків, $p < 0,05$), а пороговий і низький були виражені значно рідше (38,4% та 6,2% відповідно). Такий розподіл дозволяє стверджувати, що респонденти основної групи вимушені більшу частку своєї енергії та загальних ресурсів витрачати на боротьбу з негативними психологічними станами, що виникають у процесі стресу, а досліджуваним контрольної групи притаманна можливість цілеспрямовано контролювати емоційно-вольову діяльність, що підвищує ефек-

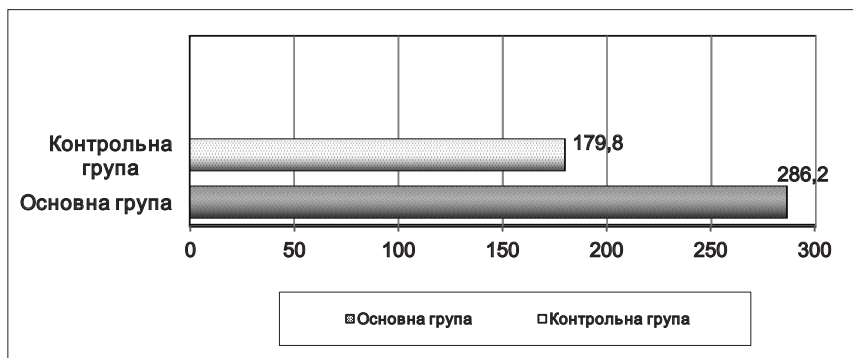

Рис. 3. Рівень стресового навантаження в основній групі та в контрольній групі

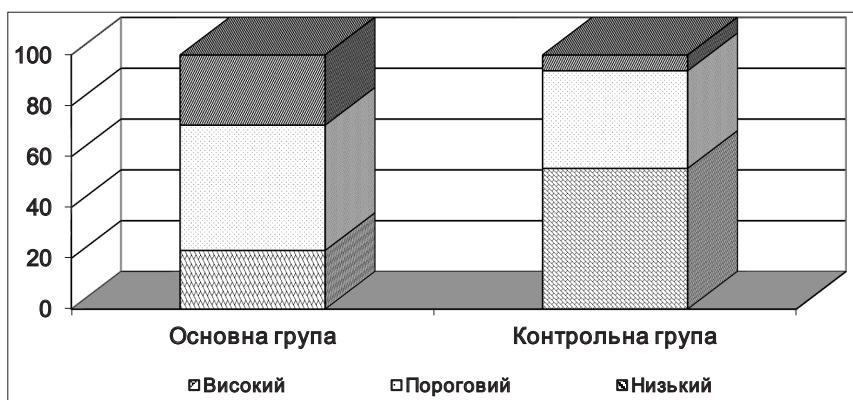

Рис. 4. Розподіл респондентів за рівнями стресостійкості в нормі та за невротичної патології

тивність докладених зусиль і результативність здійснених процесів.

Під час вивчення вираженості симптомів депресії у хворих на невротичні розлади були отримані дані, представлені в Таблиці 1. Було показано, що загальний рівень депресії ($23,3 \pm 2,26$ балів) у таких пацієнтів достовірно вищий за аналогічний показник у контрольній групі ($12,52 \pm 0,34$, $t = 4,98$, $p < 0,001$), водночас «когнітивна» депресія в обох вибірках ($9,48 \pm 0,97$ і $7,42 \pm 0,26$) перевищує «соматичну» ($6,41 \pm 0,59$ і $5,1 \pm 0,9$, $p < 0,001$).

Таблиця 1

Рівень депресії в пацієнтів із невротичними розладами (у балах)

Показники	Основна група (n = 34)	Контрольна група (n = 34)
	M ± m	M ± m
Загальний рівень	15,87 ± 0,58**	12,52 ± 0,34
«Когнітивна»	9,48 ± 0,97*	7,42 ± 0,26
«Соматична»	6,41 ± 0,59	5,1 ± 0,9

Примітка. Достовірність відмінностей із контрольною групою за t-критерієм Ст'юдента:

*Відмінності статистично достовірні за $p < 0,001$.

**Відмінності статистично достовірні за $p < 0,05$.

Оцінка рівня депресії по групах продемонструвала деякі особливості емоційного стану пацієнтів із невротичними розладами (Рис. 5).

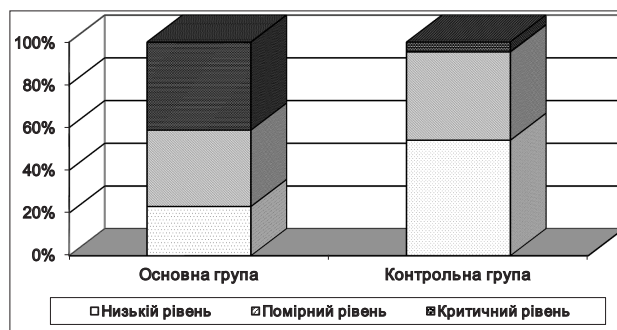

Рис. 5. Рівень депресивних переживань у хворих на невротичні розлади та в здорових

Так, у пацієнтів, які пережили тяжкий стрес, низький рівень депресії був зафіксований у 23,3% з них, помірний – у 36,1%, а критичний – у 40,6%. Водночас у контрольній групі ці показники становили 54,2%, 41,4% та 4,6% відповідно. Отримані дані свідчать про те, що більшість респондентів основної групи мали критичний рівень негативних емоційних переживань, які сприяли відчуттю пригніченості, песимізму, незадоволеності собою та соціальної відчуженості, тоді як у здорових такі емоції зустрічалися набагато рідше та мали епізодичний нестійкий характер.

Висновки. Для хворих на невротичні розлади, які пережили тяжкий стрес у повсякденному житті, характерна значна зміна всіх загальних базових

переконань. До найбільшого впливу схильні властивості, що характеризують уявлення індивіда про самого себе та можливість контролювати події свого життя (ДК = 9,09, MI = 0,89 та ДК = 4,20, MI = 0,57).

У пацієнтів із невротичними розладами виявлений значний рівень зниження інтегрального показника, який відображує загальний стан психічного здоров'я ($t = 2,28$, $p \leq 0,01$), але водночас підвищується прагнення до автономії та насиченість афективних переживань.

Пережитий тяжкий стрес негативно впливає на рівень стресостійкості (лише 23,1% пацієнтів, які пережили важкий стрес, мали високий рівень стресостійкості, а 49,3% та 27,6% мали порогові та низькі бали відповідно) і супроводжується посиленням негативних емоційних переживань (у 40,6% досліджуваних зафіксований критичний рівень депресії).

Такі данні необхідно враховувати під час діагностики невротичних розладів і виборі об'єктів-мішеней психотерапії та психокорекції психічних захворювань, пов'язаних із впливом екзогенних стресових чинників.

Література:

1. Бусыгина И., Распопин Е. Внутрличностные ресурсы стрессоустойчивости личности / И. Бусыгина, Е. Распопин // Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». – 2013. – № 2. – С. 93–97.
2. Баева И. Психология безопасности как основа анализа экстремальной ситуации / И. Баева // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2012. – № 145. – С. 6–18.
3. Janoff-Bulman R., Berger A. The other side of trauma : Towards a psychology of appreciation / R. Janoff-Bulman, A. Berger // Loss and trauma : General and close relationship perspectives. – Philadelphia : Brunner-Routledge, 2000. – Р. 29–44.
4. Вербина Г. Психологическая безопасность личности / Г. Вербина // Вестник ЧГУ. – 2013. – № 4. – С. 196–202.
5. Толкачёва О. Базисные убеждения, посттравматический стресс и посттравматический рост после травмы позвоночника / О. Толкачёва // Известия Саратовского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». – 2016. – № 3. – С. 326–329.
6. Дорохов М. Эмпирическое исследование изменения «Временных перспектив» в психотравматической ситуации / М. Дорохов // JSRP. – 2014. – № 1 (5). – С. 86–102.
7. Падун М., Котельникова А. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М. Падун, А. Котельникова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 4. – С. 98–106.
8. Шевеленкова Т. Психологическое благополучие личности : обзор основных концепций и методика исследования / Т. Шевеленкова, П. Фесенко // Психологическая диагностика. – Обнинск : Психологический институт РАО, 2005. – № 3. – С. 95–129.
9. Holmes T., Rahe R. The Social Readjustment Rating Scale / T. Holmes, R. Rahe // Journal of Psychosomatic Reserch. – 1967. – № 11. – Р. 213–218.
10. Бек А. Когнитивная терапия депрессии / А. Бек, А. Раш, Г. Эмери. – СПб. : Питер. – 2003. – С. 304.

Шестопалова Л. Ф., Марута О. С. Особенности функционирования базисных убеждений у больных с невротическими расстройствами, переживших тяжелый стресс в повседневной жизни

Результаты психодиагностического исследования показали, что для больных с невротическими расстройствами, которые пережили тяжелый стресс в повседневной жизни, характерно значительное изменение всех общих базисных убеждений. Наибольшему влиянию подвержены конструкты, характеризующие представления индивида о самом себе и возможности контролировать события своей жизни. Пережитый тяжелый стресс негативно влияет на уровень стрессоустойчивости и сопровождается усилением негативных эмоциональных переживаний.

Ключевые слова: невротические расстройства, базовые убеждения, стрессоустойчивость, уровень депрессии, психологическое благополучие.

Shestopalova L. F., Maruta O. S. Features of the functioning of basic beliefs in patients with neurotic disorders experienced severe stress in daily life

The results of psychodiagnostic research has shown that the patients with neurotic disorders who had experienced severe stress in everyday life had the significant changes in all characteristics of common basic beliefs. The most influential were the constructs that characterize the individual's ideas about himself and the ability to control the life's events. The experienced severe stress negatively affects the level of stress resistance and is accompanied by an increase in negative emotional experiences.

Key words: neurotic disorders, basic beliefs, stress resistance, depression level, psychological well-being.

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9. 075

О. А. Столярчук

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ДИНАМІКА ПРОФЕСІЙНОГО УНІВЕРСУМУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

У статті висвітлено результати дослідження динаміки професійного універсуму майбутніх фахівців упродовж їх фахового навчання. Виявлено тенденцію до зниження показників сформованості професійного універсуму студентів старших курсів навчання. Зафіксовано переважання носіїв низького та середнього рівнів професійного універсуму серед опитаних студентів.

Ключові слова: професійний універсум, фахове навчання, студент, майбутній фахівець, прагнення до самоактуалізації, рефлексивність, гнучкість, відповідальність.

Постановка проблеми. Фахове становлення української молоді відбувається в умовах нестабільного соціально-економічного розвитку вітчизняного суспільства. Суперечності професіоналізації розгортаються під час професійного навчання, труднощі спостерігаються в процесі працевлаштування випускників закладів вищої освіти. Сучасному суспільству потрібні фахівці з мобільними й інтегрованими знаннями, широким баченням основних проблем дійсності, що вимагає формування в студентів потенційної здатності до вирішення фахових завдань в умовах їх постійного оновлення й ускладнення. Здатність системи вищої освіти формувати ці якості майбутнього фахівця характеризує ступінь її адекватності сучасності.

Сьогодні вища освіта має дати випускникові не стільки суму знань, скільки набір особистісних якостей і компетенцій, які забезпечують готовність до професійної діяльності в динамічних соціально-економічних умовах. За таких умов актуальним є створення сприятливого підґрунтя для формування особистості майбутнього фахівця як компетентного та конкурентоспроможного суб'єкта з розвиненим професійним універсумом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість учених, у фокус дослідження яких потрапила проблема становлення особистості сучасного фахівця, наголошують на суперечливості умов цього процесу. Так, російський психолог Е. Зеєр узагальнив чинники професійного становлення, подавши їх у вигляді суперечностей двох різновидів – між особистістю і зовнішніми умовами життєдіяльності та внутрішньоособистісних суперечностей [1, с. 38]. Професійне становлення особистості вчений Ю. Поваренков визначає як

процес поетапного розв'язання комплексу суперечностей, узгодження різних тенденцій і вимог, які задаються базовими суперечностями між соціально-професійними вимогами, пропонованими людині, та бажаннями і можливостями їх реалізації [2, с. 59]. На думку О. Фонарьова, головною суперечністю, яка вирішується в процесі розвитку особистості взагалі та професійного розвитку зокрема, є суперечність між образом «Я» й еталоном. Залежно від того, в які співтовариства входить особистість, відповідні змісти вкладаються в ці образи, якими і задається розвиток особистості фахівця. Найбільш адекватними є співбуттєві товариства, в яких суб'єкт розвивається не лише як професіонал, але й як особистість, індивідуальність [3, с. 129].

Вітчизняний психолог Н. Шевченко конкретизує суперечності професійного становлення студента, зокрема, між абстрактним характером предмета навчально-професійної діяльності та реальним предметом майбутньої професійної діяльності; між виконавчою, репродуктивно-пасивною позицією студента в навчанні й ініціативною позицією фахівця в трудовій діяльності; між опорою в традиційному навчанні на інтелект студента та вимогами соціальної практики до особистості фахівця, передусім до його професійної самосвідомості й особистісних якостей; між диференціацією викладання всіх навчальних дисциплін у вищому навчальному закладі й необхідністю їх інтеграції щодо кінцевих цілей навчання [4].

На різновекторності становлення професіонала наголошує й російська дослідниця А. Маркова, визначаючи низку суперечливих (амбівалентних) тенденцій, що розгортаються під час фахового навчання. Зокрема, йдеться про:

– суперечність між саморозвитком і самозбереженням у професії під час навчально-професійної діяльності студента, яка може постати як конфлікт між прагненням сумлінно виконувати всі вимоги викладачів, самоосвітою й ознаками емоційного вигорання;

– неузгодженість становлення різних видів компетентності (фахової, соціальної, особистісної), наприклад, особистісна компетентність може суттєво випереджати професійну (майбутній психолог чітко усвідомлює свої особистісні проблеми, але не може самотужки їх подолати);

– неузгодженість темпів розвитку мотиваційної, змістової й операційної сторін професійної діяльності (студент має бажання працювати за фахом, але бракує компетентності й досвіду);

– нерівномірність засвоєння окремих дій і цілісної структури професійної діяльності під час фахового навчання (традиційно виглядає як розбіжність між теоретичним і практичним компонентами фахової підготовки);

– протиставлення у свідомості студента, прагнення до ґрунтовного опанування спеціальності та потреба довідатися щось про суміжні професії, бути «універсалом»;

– розбіжність між конкуренцією, що посилюється на ринку праці, і здатністю до самопрезентації та саморозвитку потенційних суб'єктів професійної діяльності;

– розбіжність між мотивацією навчання і майбутньої професійної діяльності (орієнтація на отримання диплому, але без потреби в здобутті фахової компетентності, та прагнення побудувати успішну кар'єру із пристойним заробітком) [5, с. 259].

За даними досліджень О. Кокуна, у підготовці фахівців із різних професій, що належать до типу «людина – людина», наявне суттєве протиріччя: з одного боку, соціально-економічні зміни, що відбуваються в суспільстві, зумовлюють підвищення вимог до таких фахівців, їхньої активності і відповідальності стосовно власного професійного й особистісного розвитку, а з іншого – підготовка цих фахівців здебільшого залишається значною мірою суто формальною, а їх професійний розвиток найчастіше відбувається стихійно [6, с. 7].

Для конструктивного вирішення цих суперечностей набуває пріоритету парадигма особистісно орієнтованої професійної підготовки, що забезпечує розвиток і реалізацію особистісного потенціалу майбутніх фахівців. Як слушно зазначає вітчизняний дослідник М. Філоненко, процес становлення особистості майбутнього фахівця потребує переорієнтування підходу підготовки із суб'єкта пізнання на суб'єкта практичної і теоретичної діяльності [7]. Сучасний конкурентоспроможний фахівець постає як творча особистість із розвиненою потребою в неперервній освіті, здат-

ністю до саморозвитку та самовдосконалення. Звідси необхідним є поступове переміщення ядра професійної підготовки до сфери формування особистісних якостей і професійного універсуму як інтегрованого результату цього процесу.

Метою статті є виклад і аналіз результатів дослідження динаміки професійного універсуму студента в умовах фахового навчання.

Виклад основного матеріалу. Професійне становлення фахівця тлумачиться як процес прогресивної зміни його особистості внаслідок соціальних впливів, професійної діяльності та власної активності, спрямованої на самовдосконалення і самоздійснення. Становлення обов'язково передбачає потребу в розвитку і саморозвитку, можливість і реальність її задоволення, а також потребу в професійному самозбереженні [1, с. 29]. В умовах суперечливої професіоналізації студента та складності подальшого працевлаштування випускника закладу вищої освіти квінтесенцією його потенціалу професійного самоздійснення постає професійний універсум. Це поняття тлумачиться нами як особистісне новоутворення випускника, що виявляється в його здатності та готовності до побудови альтернативних векторів особистісно-професійної самореалізації.

Для професійного універсуму характерними є такі сутнісні ознаки, як цілісність і універсальність. Вони проявляються в інтеграції базових особистісних проявів, що мають загальний характер, незалежно від фахової спеціалізації суб'єкта професійної діяльності. Саме ці фундаментальні характеристики особистості майбутнього фахівця уможливають його подальшу самореалізацію в різних сферах професійної діяльності, стають підґрунтям для досягнення поліпрофесіоналізму та побудови поліваріативної і «безмежної» кар'єри. Згідно з кар'єрною моделлю Д. Холла та Ф. Мірвіса, у процесі планування та кар'єрного просування спеціалістів перевага віддається їхнім особистісним якостям перед професійною підготовкою, пов'язаною з оволодінням технікою та технологіями. Можливості побудови поліваріативної та «безмежної» кар'єри більші в тих працівників, які здатні оперативнo перенавчатися у відповідь на зміну навколишнього середовища [8].

Структуру професійного універсуму можна представити такими особистісними компонентами, як: мотиваційний, що виявляється в прагненні до самоактуалізації; когнітивний, що втілюється в рефлексивності; афективно-вольовий, із відповідальністю як його уособленням; поведінковий, що виражається в гнучкості.

Для вивчення змісту та динаміки професійного універсуму майбутніх фахівців упродовж фахового навчання було застосовано авторську діагностичну методику зі студентами 3–6 курсів, загальною вибіркою 178 осіб. Кількісні результати

дослідження опрацьовано засобами програми SPSS і здійснено їх якісний аналіз.

Застосування методу середніх значень дозволило виявити динаміку професійного універсуму студентів упродовж старших курсів їх навчання. Було зафіксовано незначне зниження показників досліджуваної категорії в студентів випускного четвертого курсу та різке падіння середнього рівня професійного універсуму на п'ятому курсі (рис. 1). Подальше навчання студентів у магістратурі сприяло значному підвищенню показників сформованості їхнього професійного універсуму, хоча його узагальнене значення щодо випускників все одно залишилося на середньому рівні.

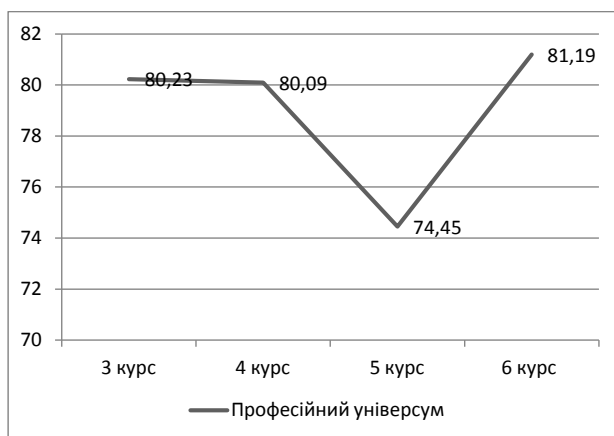

Рис. 1. Динаміка професійного універсуму майбутніх фахівців

Це підтверджується і переважанням кількості носіїв цього рівня серед опитаних студентів шостого курсу, що становить 75% опитаних (табл. 1). Загалом зафіксовано переважання носіїв низького та середнього рівнів професійного універсуму серед опитаних студентів старших курсів навчання.

Таблиця 1

Показники сформованості професійного універсуму студентів

Рівні професійного універсуму	Кількість носіїв (%) n = 178			
	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Дуже низький	0	4	5	0
Низький	24	13	25	12,5
Середній	62,5	68	65	75
Високий	12,5	15	5	12,5
Псевдоуніверсум	1	0	0	0

Сприятливою є тенденція до зменшення вибірки носіїв дуже низького та низького рівнів професійного універсуму на випускних четвертому і шостому курсах. Однак привертає увагу незначна кількість студентів, що мають оптимальний, високий рівень сформованості досліджуваного особистісного новоутворення: серед бакалаврів

вибірка становить лише 15%, серед магістрів ще менше – 12,5%. Така статистика дозволяє прогнозувати складності подальшої фахової самореалізації випускників і виразно свідчить про необхідність впровадження зовнішнього формувального впливу щодо особистості майбутнього фахівця на етапі його професійної підготовки.

Попередніми дослідженнями виявлено впливовість самоактуалізації майбутніх фахівців як дієвого чинника становлення їхньої особистості під час професійного навчання [9, с. 138]. Водночас прагнення до самоактуалізації є вагомим мотиваційним компонентом професійного універсуму майбутнього фахівця. Несприятливу динаміку шляхом послаблення цього прагнення виявлено в студентів упродовж четвертого і п'ятого років їх навчання (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка прагнення студентів до самоактуалізації

Завершення навчання в магістратурі сприяє підвищенню показників прагнення до самоактуалізації. Однак його високий рівень характерний лише для близько третини випускників, тоді як превалює вибірка носіїв середнього рівня щодо студентів всіх опитаних курсів (табл. 2).

Таблиця 2

Показники прагнення до самоактуалізації студентів

Рівні прагнення до самоактуалізації	Кількість носіїв (%) n = 178			
	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Дуже низький	3	2	15	0
Низький	16	22	15	6
Середній	51	54	50	62,5
Високий	30	22	20	31,5

Для осмислення студентами поточних результатів професіоналізації та побудови подальшого вектора фахової самореалізації їм потрібно послуговуватися такою особистісною рисою, як рефлексивність. Дослідження динаміки цієї риси щодо студентів старших курсів виявило сприятливу тенденцію до зростання показників рефлексивності на четвертому курсі (рис. 3).

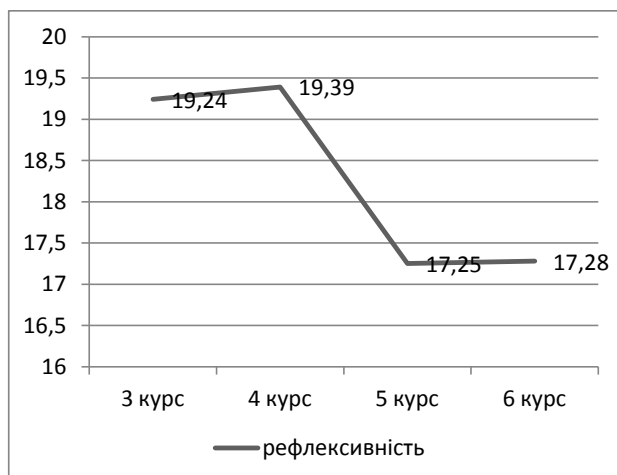

Рис. 3. Динаміка рефлексивності студентів

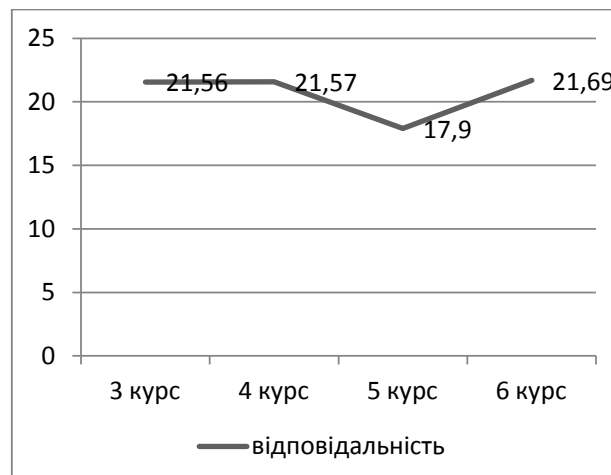

Рис. 4. Динаміка відповідальності майбутніх фахівців

Таблиця 4

Показники відповідальності майбутніх фахівців

Рівні відповідальності	Кількість носіїв (%) n = 178			
	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Дуже низький	1	4	25	6
Низький	14	13	20	12,5
Середній	45	42	45	44
Високий	40	41	10	37,5

Встановлено також, що навчання в магістратурі супроводжується різким зниженням рівня рефлексивності опитаної вибірки, що можна тлумачити як наслідок відтермінування проблем фахового працевлаштування. Початок навчання в магістратурі взагалі можна розглядати як занепад рефлексивних процесів студентів, що підтверджується їх розподілом за рівнями рефлексивності, де 60% опитаних є носіями дуже низького і низького рівнів (табл. 3).

Таблиця 3

Показники рефлексивності майбутніх фахівців

Рівні рефлексивності	Кількість носіїв (%) n = 178			
	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Дуже низький	20	17	45	0
Низький	11	20	15	6
Середній	50	35	35	62,5
Високий	19	28	1	31,5

Позитивна тенденція до зростання рефлексивності виявлена на шостому році навчання студентів, де понад 60% опитаних досягають середнього рівня, а майже третина випускників продемонстрували оптимальний високий рівень здатності до самоаналізу.

Незначні коливання кількісних показників відповідальності як емоційно-вольового компонента професійного універсуму майбутніх фахівців зафіксовано в досліджуваних студентів старших курсів (рис. 4).

Деяке зниження рівня відповідальності простежується на п'ятому році навчання, однак по завершенню магістратури показники цієї риси стають найвищими. Водночас діапазон розподілу рівнів відповідальності опитаних студентів старших курсів відображає переважання вибірки носіїв високого рівня на третьому та четвертому курсах навчання (табл. 4).

Це вказує на більш сприятливі умови вияву відповідальності студентів під час здобуття освітнього рівня «бакалавр» порівняно з опануванням ними наступного освітнього рівня. Ці дані перегукуються з результатами досліджень Р. Arlow, під час яких виявлено позитивну кореляцію віку студентів з їхнім негативним ставленням до стандартів соціальної відповідальності [10, с. 68].

Провідною поведінковою ознакою сформованості професійного універсуму майбутніх фахівців є гнучкість як здатність особистості адаптуватися до змін, переходячи від одного способу діяльності до іншого. Виявлена динаміка цієї риси в опитаних старшокурсників відобразила тенденцію до зростання гнучкості в четвертокурсників і подальше зниження її рівня в майбутніх магістрів (рис. 5).

Різне зниження показників гнучкості студентів під час навчання в магістратурі можна пояснити зануренням у спеціалізацію в межах однієї професії, адже йдеться про випускників-бакалаврів, що здобувають повну вищу освіту за тим же фахом і, здебільшого, у тому ж закладі вищої освіти. Це підтверджується й рівневим розподілом опитаних: лише 15% п'ятикурсників характеризуються високим рівнем гнучкості, а до шостого курсу кількість носіїв цього рівня обмежується 6-ма відсотками, тоді як вибірка студентів із дуже низьким рівнем гнучкості досягає 19% (табл. 5).

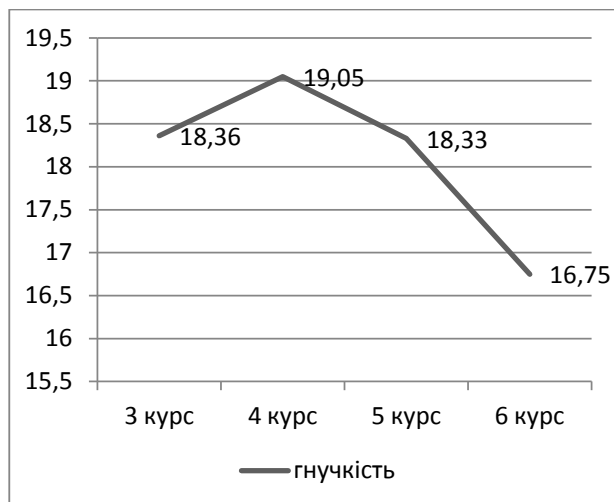

Рис. 5. Динаміка гнучкості майбутніх фахівців

Таблиця 5

Показники гнучкості майбутніх фахівців

Рівні гнучкості	Кількість носіїв (%) n = 178			
	3 курс	4 курс	5 курс	6 курс
Дуже низький	23	24	10	19
Низький	19	20	40	25
Середній	43	36	35	50
Високий	15	20	15	6

Водночас є очевидним потенціал студентів щодо розвитку гнучкості, оскільки половина випускників магістратури є носіями середнього рівня цієї особистісної риси. Початок навчання студентів у магістратурі можна вважати умовною буферною зоною, коли студенти відтермінували проблеми фахового самовизначення на період здобуття повної вищої освіти.

Зіставлення вищезазначених аспектів дослідження свідчить, що значні коливання показників компонентів професійного універсуму студентів старших курсів навчання зумовлюють нестабільну динаміку цього новоутворення загалом.

Висновки. Сучасні дослідження психологічних чинників професійної підготовки сконцентровані на суперечностях як підґрунті становлення особистості майбутнього фахівця. Ускладнене професійне самовизначення студента та подальші труднощі працевлаштування випускника зумовлюють доречність формування професійного універсуму як інтегрованого особистісного новоутворення, що поєднує прагнення до самореалізації, рефлексивність, відповідальність і гнучкість. Констатувальним дослідженням виявлено тенденцію до зниження показників сформованості професійного універсуму студентів старших кур-

сів навчання. Зафіксовано переважання носіїв низького та середнього рівнів професійного універсуму серед опитаних здобувачів вищої освіти. Отже, необхідне здійснення психологічного супроводу особистості майбутнього фахівця на етапі його професійної підготовки.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні змісту та впливовості психолого-педагогічних чинників формування професійного універсуму майбутніх фахівців.

Література:

1. Зеер Э. Психология профессий : [учебн. Пособие] / Э. Зеер. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Академический Проект, Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
2. Поваренков Ю. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. Поваренков. – М. :Изд-во УРАО. – 2002. – 160 с.
3. Фонарев А. Психологические особенности личностного становления профессионала / А. Фонарев. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2005. – 560 с.
4. Шевченко Н. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки : [монографія] / Н. Шевченко. – К. : Міленіум, 2005. – 298 с.
5. Маркова А. Психология профессионализма / А. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
6. Кокун О. Психология професійного становлення сучасного фахівця : [монографія] / О. Кокун. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. – 200 с.
7. Філоненко М. Психология особистісного становлення майбутнього лікаря : [монографія] / М. Філоненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/2015060965011/psihologiya/psihologiya_osobistisnogo_stanovlennya_maybutnogo_likarya
8. Mirvis P. Psychological success and the boundaryless career / P. Mirvis, D. Hall // Organizational Behavior. – 1994. – Vol. 15. – Issue 4. – P. 365–380.
9. Столярчук О. Самоактуалізація як чинник становлення особистості майбутнього фахівця / О. Столярчук // Innovative solutions in modern science. – 2017. – № 4 (13). – С. 129–139.
10. Arlow P. Personal characteristics in college students' evaluations of business ethics and corporate social responsibility / P. Arlow // Journal of Business Ethics. – January 1991. – Volume 10. – Issue 1. – P. 63–69.

Столярчук О. А. Динамика профессионального универсума будущих специалистов

В статье изложены результаты исследования динамики профессионального универсума будущих специалистов в процессе их профессионального обучения. Выявлена тенденция снижения показателей сформированности профессионального универсума студентов старших курсов. Зафиксировано преобладание носителей низкого и среднего уровней профессионального универсума среди опрошенных студентов.

Ключевые слова: профессиональный универсум, профессиональное обучение, студент, будущий специалист, стремление к самоактуализации, рефлексивность, гибкость, ответственность.

Stoliarchuk O. A. Dynamics of future specialists' professional universe

Results of the research of the dynamics of future specialists' professional universe during their professional studying are presented in the article. The professional universe is regarded as an integral progressive personality change of a university graduate. The self-actualization need, reflexivity, responsibility and flexibility are components of future specialist' professional universe. The tendency to decrease of indicators of formation of the senior students' professional universe was revealed. The dominance of low and middle level of professional universe among senior students was recorded.

Key words: professional universe, professional studying, student, future specialist, self-actualization need, reflexivity, flexibility, responsibility.

Н. І. Шиловакандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО ПІДЛІТКА

У статті проаналізовано різні підходи до вивчення спрямованості особистості підлітка. Розглянуто роль та особливості розвитку даного феномена погляду діяльнісного й особистісного підходів. Визначено сутність поняття спрямованості, узагальнюючи західні, радянські та вітчизняні моделі. Акцентовано увагу на життєвих цілях і активності підлітка, що розуміється як здатність його до суспільно корисного перетворення навколишнього світу через діяльність. Розкрито основні структурні компоненти спрямованості підлітка, як-от мотиви, цілі, інтереси, схильності, здібності, переконання, настанови, ідеали, світогляд.

Ключові слова: підлітковий вік, спрямованість, особистість, мета, мотив, настанова, діяльність, самореалізація, внутрішній світ людини.

Постановка проблеми. Підлітковий вік є важливим періодом у розвитку особистості, адже саме на цьому етапі починається вступ до самостійного дорослого життя, коли перед підлітками постає багато серйозних питань, які потребують відповідального вирішення. Саме ця вікова група характеризується наявністю прагнення до внутрішньої позиції дорослої людини, усвідомлення себе як повноцінного члена суспільства, визначення в житті, прийняття себе, оцінювання можливостей поряд із розумінням свого місця і призначення в житті. На цьому етапі відбувається дуже швидкий розвиток не тільки у фізичному плані, але й у психологічному. Значних змін зазнає процес розвитку особистості. Головною особливістю підлітка є особистісна нестабільність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку особистості в підлітковому віці досліджувалися представниками класичних та сучасних теорій (І. Бех, І. Булах, Ш. Бюллер, Л. Виготський, М. Кле, Ф. Райс, В. Татенко, М. Томчук, С. Томчук, Д. Фельдштейн, Е. Шпрангер, В. Штерн та ін.). Наукові пошуки, пов'язані із процесом розвитку спрямованості особистості даного вікового періоду, вивчають питання формування особистісних якостей підлітків (Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, І. Бех, Л. Божович, І. Булах, Д. Фельдштейн та ін.). Особлива увага сучасних психологів приділяється вивченню реального стану і психологічних особливостей спрямованості особистості зростаючої людини, яка цілком сприймає поведінку дорослих і пропускає її крізь призму власного бачення світу.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й емпірично вивчити цільову спрямованість особистості сучасних підлітків.

Виклад основного матеріалу. Д. Фельдштейн [10] розглядає проблему сенситивності підлітків до кола нових соціальних впливів, що постійно зростає, періодами спрямованості їхньої активності на вироблення самооцінки, на самоствердження і демонстрацію своєї індивідуальності. Водночас дослідник зазначає, що в позиції «Я в суспільстві» молода людина залишається суб'єктом, що визначає та оцінює масштаб і значущість впливів, які на неї діють [10].

Свої дослідження Д. Фельдштейн зосереджує на проблемі структури підліткового віку й обґрунтовує положення про його багатостадійність, поліфазність, про наявність на кожному ступені розвитку мікроперіодів. Проте в доповіді 2013 р. дослідник зазначає, що вікові межі особистісних криз дітей молодшого шкільного віку та підлітків зсунулися, що вимагає нової періодизації психічного розвитку. Автор вважає, що особистість підлітка дістає розвиток у системі його діяльності, яка характеризується своєю масштабністю, багатоплановістю, соціальною обумовленістю і схвалюваністю суспільством. Вона регулюється все більш актуалізованою потребою молодшої людини в оцінюванні себе в системі «Я і моя корисність для суспільства». Ця оцінка опосередкована оцінкою дорослого суспільства [10].

Сенситивність підлітків до соціальних цінностей, а також полегшення їх засвоєння, зумовлюються прагненням посісти суспільно значущу позицію, досягти визнання у світі дорослих. Прагнення підлітків до включення в різні групи однолітків пояснюється Д. Фельдштейном потребою опанувати соціальну ситуацію дорослого, довести соціальному оточенню свою значущість і показати свої можливості. Проте останнім часом, як зазначає Давид Йосифович, у підлітків знизи-

лася активність, бажання негайно діяти, водночас посилюється емоційний дискомфорт. Також наявний зв'язок внутрішнього плану дій і зниження рівня підліткової допитливості [10].

Проблему спрямованості сучасних підлітків розглядали у своїх дослідженнях М. Томчук і С. Томчук. Вони зосереджували увагу на деструктивному впливі інформаційних засобів на емоційно-почуттєву сферу даної вікової категорії, і, як наслідок, виникнення негативних змін у спрямованості особистості. Сьогодні безпосереднє спілкування з ровесниками перейшло в спілкування в соціальних мережах, що формує в підлітків потребу, звичку до перебування у сфері ілюзій, певну дереалізацію, вихід із реальної дійсності. Тривале спілкування з компютером розвиває в багатьох із них відповідну залежність, призводить до завчасної автономізації особистості, конфлікту зі старшими, зниження успішності та сповільнення темпу потенційно можливого в даному віці високого рівня психічного розвитку особистості [9]. Тому в підлітків відбувається закріплення егоцентричної позиції, сталість у саморозвитку через падіння ціннісного компонента цільової спрямованості.

М. Томчук і С. Томчук зазначають, що прагнення до дорослості схиляє підлітків до пошуку ідеалу справжньої дорослої людини, водночас на другий план у них відходять моральні особистісні якості їхнього ідеалу. А тому, з огляду на вільний доступ до телепередач, Інтернету, соціальних мереж, враховуючи їхній незначний життєвий досвід життєдіяльності, підлітки й знаходять для себе не завжди адекватні в моральному плані взірці для наслідування [9].

Д. Фельдштейн розробив типологію спрямованості особистості підлітків, яка доповнює уявлення попередників щодо провідних мотивів означеної вікової категорії. До першого типу відносяться підлітки з позитивним ставленням до себе та до соціального оточення. Другий підтип, який Д. Фельдштейн назвав «гуманістична спрямованість», містить індивідуалістичну позицію. Другий тип включає підлітків із депресивною спрямованістю. Для них характерна занижена самооцінка і стриманість щодо суспільства. До третього типу належать підлітки із суїцидальною спрямованістю, вони пасивно ставляться до себе та до суспільства, коло їхніх цілей значно звужується або зовсім зникає [10].

К. Абульханова-Славська вбачала важливу роль у розвитку особистості підлітка не тільки в зовнішньому впливі, але й у власній діяльності. Водночас вона виділила основні особливості, які впливають на розвиток: увага, воля, спрямованість, здібності, темперамент, характер [1]. Спрямованість особистості підлітка розглядається в контексті взаємозв'язку з мотивами діяльності, які спричиняють способи задоволення потреб

людини. Спрямованість особистості визначається мотивацією, яка являє собою стійку систему мотивів підлітків [1].

К. Абульханова-Славська характеризує розвиток спрямованості в підлітковому віці як наслідок взаємозв'язку провідних мотивів діяльності, яку здійснюють підлітки, і значення якої ними усвідомлене. Важливими в розвитку є взаємовідносини в групі, що формуються шляхом виникнення групової структури. У молодшому підлітковому віці спрямованість виникає переважно як результат стилю внутрішньогрупових відносин. Провідні мотиви діяльності в молодших підлітків зазвичай ще не склалися, тому їхня поведінка характеризується ситуативністю, наявністю зовнішніх впливів і емоційних спалахів [1].

Н. Рейнвальд вивчала типи спрямованості особистості в підлітковому віці. Вона має свою системну психологічну концепцію особистості, яка об'єднує основні риси людини в суспільному житті та її розумові здібності. Головною причиною активності особистості визначається її спрямованість. Поряд із поняттям мотиву вона виділяє поняття потреби [7].

Конструктивним вираженням спрямованості особистості є її світогляд і сенс життя, які формують ціннісні орієнтації. Основою особистості як члена суспільства є тип її спрямованості. Н. Рейнвальд визначала його як провідну мотивацію, яка формує спосіб життя людини, основні важливі цілі та спосіб самореалізації. Спрямованість виступає системоутворювальним чинником особистості.

Н. Рейнвальд виділила типи спрямованості особистості підлітка: тип творця, тип споживача (включає два підтипи: споживач-трудівник, споживач-дармоїд), тип руйнівника [7].

Істотним недоліком ряду типологій є те, що в них різні рівні та форми прояву відхилень у поведінці не співвідносяться з нормою, тобто із проявами свідомості та поведінки учнів, які не викликають труднощів у педагогів. Щодо зазначеного цікавою є робота Н. Рейнвальд. Відповідно до її типології, благополучні та неблагополучні підлітки можуть диференціюватися за критеріями: творець (проявляє творчу активність і позитивне ставлення до навчання, суспільно корисної діяльності); споживач (бачить основний сенс свого життя в максимально можливому споживанні матеріальних і меншою мірою духовних благ); руйнівник (джерелом самоствердження для нього є порушення наявних правил, норм, прагнення до знищення матеріальних і духовних цінностей) [7].

Радянські дослідники Л. Божович і М. Неймарк розробили класифікацію за видами спрямованості особистості: з колективістською спрямованістю; з діловою спрямованістю; з особистою спрямованістю; зі змішаною спрямованістю (або без явної спрямованості) [3].

Л. Виготський і Л. Божович досліджували проблему спрямованості підлітків у контексті особистісних інтересів. Л. Виготський докладно описав інтереси підлітків і визначив їх провідне місце в психологічному розвитку особистості даного вікового періоду [6]. Лев Семенович зазначав, що всі психологічні функції особистості на певному етапі розвитку, особливо в підлітковому віці, діють відповідно до певних законів, і в жодному разі не хаотично та безсистемно. Вони спонукаються інтересами, прагненнями та потягами особистості. Л. Виготський [6] охарактеризував підлітковий вік як такий, коли відбувається відмирання старих інтересів і поява на їх місці нових, які і становлять основу розвитку.

У підлітковому віці відбуваються перебудови в самих різних сферах психіки. На думку Л. Божович, кардинальної зміни зазнає і мотивація. На перший план виходять мотиви, які пов'язані з майбутнім. Уся мотиваційна структура відзначається своєю ієрархічністю. Мотиви в даній віковій категорії діють не хаотично, а виникають у результаті свідомо поставленої мети і свідомо прийнятого вибору шляху її досягнення. Головне новоутворення підліткового віку – у формуванні мотиваційної сфери [3].

Проблему спрямованості підлітків Л. Божович розкриває через напруженість, яка виникає у зв'язку з появою нових інтересів: «Особистісні інтереси, на відміну від епізодичних (ситуативних), характеризуються своєю ненаситністю: чим більше вони задовольняються, тим більш стійкими і напруженими стають. Такими є, наприклад, пізнавальні інтереси, естетичні потреби та ін. Задоволення таких інтересів пов'язано з активним пошуком (або творенням) предмета їх задоволення. Це штовхає підлітків до постановки все нових і нових цілей, що часто виходять за межі сьогодення» [3, с. 29].

Цілеспрямованим підлітка робить наявність у нього конкретних особистісних інтересів, що розвиває в нього зібраність і організованість. Він набуває вольових рис характеру і його життєва позиція значно стверджується. Л. Виготський підкреслював переважання важливості цілей над волею і стверджував, що підлітка характеризує «не слабкість волі, а слабкість цілей» [6].

Ненасиченість інтересів підлітків породжує такі якості особистості, як цілеспрямованість та вольові риси, але значний вплив має мотиваційна сфера. Саме вона вимагає чіткої організації поведінки для реалізації поставлених завдань, швидкість якої залежить від домінування одного мотиву над іншим. Отже, мотиви другого порядку із часом набувають рис головних і перебудовують весь життєвий шлях підлітка, його внутрішній світ. Вони стають домінуючими в ієрархічній структурі його мотиваційної сфери і підпорядковують всі інші його потреби і прагнення.

Особливості розвитку психіки й особистості підлітка в контексті проблеми спрямованості досліджувалися сучасними українськими психологами (І. Бех, І. Булах, В. Татенко та ін.).

І. Бех [2] має своє бачення розвитку спрямованості підлітків, яке має тісні зв'язки з концепцією провідних інтересів підлітків Л. Виготського [6]. Іван Дмитрович стверджує, що спрямованість особистості підлітка найбільше корелює із системою його інтересів, що проявляються в його поведінці та діяльності. Цю систему інтересів (домінант) утворюють: егодомінанта, домінанта далі, потяг до опору, подолання, вольової напруженості [2].

На думку І. Булах [4], основним завданням шкільного психолога в роботі з підлітками стосовно розвитку спрямованості особистості є використання комплексу психокорекційних методів, що сприяють розвитку і адаптації до сучасного навколишнього середовища їхньої моральної самосвідомості. Основним методом у роботі практичного психолога вона визначає психологічне консультування. Головним завданням цього процесу І. Булах [4] ставить надання психологічної допомоги підліткам, що переживають особистісні труднощі в особистісному зростанні, досягненні цілей, задоволенні потреб у визнанні та прийнятті рішень. Самореалізація підлітків має тісний зв'язок із розвитком їхньої моральної самосвідомості: засвоєнням моральних понять і почуттів, посиленням відповідальності за себе й за інших, підвищенням рівня моральної саморегуляції [4]. Проте І. Булах наголошує на спонуканні підлітків до самостійного пошуку оптимального вирішення своїх проблем. Складність процесу консультування молодого покоління дослідниця визначає в тому, що психологу важливо обережними висловлюваннями допомагати визначитися підліткам, самостійно актуалізуючи власні соціальні позиції. Одним із найважливіших психологічних завдань практичного психолога вона визначає формування в підлітка готовності до розгорнутої орієнтації в загальнолюдських цінностях. Саме такі орієнтації допомагають молодій особистості здійснювати правильні вибори в різних життєвих ситуаціях [4].

Експериментальне дослідження цільової спрямованості особистості підлітка передбачає діагностику за методикою дослідження цільової спрямованості особистості Я. Васильєва [5]. Вона була використана з метою виявлення головних цілей, які ставили перед собою підлітки, визначення рівневої структури таких цілей, а також виділення трьох позицій: егоцентричної, раціональної й альтруїстичної. Кількість цілей обмежувалася двадцятьма і потрібно було встигнути визначитися з основними життєвими цілями за десять хвилин. Отримані цілі відображали спонтанну психічну діяльність суб'єктів, адже жодних інструкцій, окрім

Таблиця 1

Кількісні характеристики сфер цільової спрямованості підлітків (n = 353)

Сфери спрямованості	Загальна кількість цілей	% до загально обсягу цілей	Вихідний список цілей	Значущість цілей	Час здійснення цілей	Реалізація цілей	Залежність від мене	Емоційне ставлення	Вольове зусилля
Особистісна	1643	23	6,1	7,3	4,8	6,1	6,6	7,1	6,2
Інтимна	435	6	8,2	10,1	5,7	5,1	5,3	5,2	5,0
Сімейна	912	13	9,9	9,2	5,2	4,3	4,6	6,9	5,4
Дружня	1 204	17	7,6	8,4	3,6	5,7	5,4	7,3	5,2
Навчальна	856	12	11,2	10,6	4,2	5,2	5,2	5,4	5,9
Суспільна	679	10	12,5	11,3	6,1	4,0	4,8	4,2	3,8
Самодіяльна	1 331	19	9,7	9,8	3,5	6,9	6,8	5,3	5,3

завершення двадцяти речень, не давалося. Тому підлітки могли завершувати їх у будь-якій послідовності. Єдина умова, що обмежувала респондентів, – брак часу. Саме обмеженість у часі та спонтанність сприяли отриманню достовірних цілей, які на момент проведення дослідження мали значущість. За дефіциту часу досліджувані підлітки менше замислюються над змістом речень, які завершують, що стимулює їхню активність. Також методика дозволяла побачити віддаленість мети. Це дозволило дати характеристику суб'єкту: наскільки він готовий йти до своєї мети, що він здатен зробити для її реалізації. Цей чинник показує, що дальні цілі є найбільш високими в гуманістичному та морально-етичному плані [5].

Методика дослідження цільової спрямованості особистості є проєктивною, тому аналізу підлягав зміст завершених речень. Отже, досліджувані підлітки перебувають у ситуації, з якої можуть вільно і спонтанно включати в майбутнє цілі різного складу. Після цього кожна мета підлягала аналізу самими підлітками для отримання додаткових даних. Після розрахунків кількості цілей у кожній зі сфер, можна визначити провідні для особистості області. Внаслідок чого визначаються позиції особистості, за кількістю цілей кожної позиції. Далі розраховуються провідні позиції особистості за вихідним списком і списком значущості, кожна окремо.

У дослідженні брали участь 80 учнів 7 класів Миколаївської ЗОШ № 48, 115 учнів Миколаївської гімназії № 2, 108 учнів Юридичного ліцею, 50 учнів восьмих класів Миколаївського обласного центру туризму краєзнавства та екскурсій учнівської молоді. Загальну вибірку становили 353 школярі – 194 жіночої та 159 чоловічої статі.

Всього було проаналізовано 7 060 цілей, які становлять сім сфер спрямованості особистості (табл. 1). Перед підлітками ставили завдання не тільки розташувати цілі за значущістю, але й оцінити час здійснення, реалізацію, залежність від себе, емоційне ставлення та вольове зусилля за десятибальною шкалою.

Результати показують перевагу кількості цілей, пов'язаних з особистими потребами. Особиста сфера цільової спрямованості містить цілі, пов'язані з піклуванням про себе, орієнтовані на своє Я. Вони у своїй більшості егоцентричні, меркантильні й утилітарні. Але до цієї ж сфери належать і цілі, спрямовані на підтримку здоров'я та на самовдосконалення. Особистісна сфера становить 23% від загального обсягу цілей, що свідчить про зосередження сучасних підлітків на сьогоденні, вони стають егоцентричними.

Висновки і пропозиції. Отже, можна зробити висновок, що розвиток цільової спрямованості має сенс вже в молодшому шкільному віці, якщо розглядати аспект ставлення до себе та до оточення. Однак наявність системи власних норм (переконання, ідеали, принципи), а саме стійкої власної позиції, притаманна вже підлітковому віку. Саме під час цього періоду розвитку з'являються умови, що сприяють утворенню цільової спрямованості як досить стійкої характеристики особистості. Означений феномен виступає певним новоутворенням підліткового віку, а його рівень сформованості може визначатися як показник соціального розвитку молодшої людини. Результати показали, що в підлітків переважає кількість цілей, пов'язаних з особистими потребами. Отже, цільова спрямованість підлітків як максимальний ступінь виявлення індивідуальності особистості за адекватного рівня її адаптації може бути охарактеризована через розвиток її сфер, які відображають узагальнені показники кожного компонента цільової спрямованості підлітків. Це свідчить про нагальну потребу в організації системи роботи з розвитку і збереження цільової спрямованості сучасних підлітків.

Література:

1. Абульханова-Славская К. Развитие личности в процессе жизнедеятельности : психология формирования и развития личности / К. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1981. – С. 19–44.

2. Бех І. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей / І. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2 (7). – С. 37–44.
3. Божович Л. Личность и её формирование в детском возрасте / Л. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 435 с.
4. Булах І. Психологія особистісного зростання підлітка / І. Булах. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 340с.
5. Васильев Я. Футурреальная психология личности : [монография] / Я. Васильев. – Николаев : Изд-во «Илион», 2007. – 519 с.
6. Выгодский Л. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. Выгодский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.
7. Рейнвальд Н. Личность как предмет психологического анализа / Н. Рейнвальд. – Харьков : Вища школа, 1974. – 165 с.
8. Татенко В. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы / В. Татенко // Психологический журнал; ред. А. Брушлинский, И. Александров, И. Чеснокова. – 1995. – Том 16. – № 3 – С. 23–34.
9. Томчук М. Деструктивний вплив інформаційних засобів на емоційно-почуттєву сферу особистості у дошкільному – юнацькому віці / М. Томчук, С. Томчук // Наука і освіта. – 2014. – № 9. – С. 85–88.
10. Фельдштейн Д. Возрастная и педагогическая психология : Избранные психологические труды / Д. Фельдштейн. – Воронеж : НПО «МОДЭК», 2002. – 432 с.

Шилова Н. И. Психологические особенности направленности личности современного подростка

В статье проанализированы различные подходы к изучению направленности личности подростка. Рассмотрены роль и особенности развития данного феномена с точки зрения деятельностного и личностного подхода. Определена сущность понятия направленности, с учетом западных, советских и отечественных моделей. Акцентировано внимание на жизненных целях и активности подростка, понимаемых как способность его к общественно полезному преобразованию окружающего мира через деятельность. Раскрыты основные структурные компоненты направленности подростка, а именно: мотивы, цели, интересы, склонности, способности, убеждения, установки, идеалы, мировоззрение.

Ключевые слова: подростковый возраст, направленность, личность, цель, мотив, установка, деятельность, самореализация, внутренний мир человека.

Shylova N. I. Psychological characteristics of the goal orientation of the adolescent's personality

The article analyzes various approaches of studying the personality's direction. The role and peculiarities of the development of this phenomenon from the point of view of the activity and personal approach are considered. The essence of the orientation's concept is defined, the Western, Soviet and domestic models was generalized. Attention is focused on the vital goals and activity of the individual, it is understood as a person's ability to socially use full transformation of the surrounding world through activity. The main structural components of the personality's orientation are revealed such as motives, goals, interests, inclinations, abilities, beliefs, attitudes, ideals, worldview.

Key words: adolescence, direction, personality, purpose, motive, setting, activity, self-realization, inner world of person.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.923:355/359.08

К. В. Борщкурсант психологічного факультету
Інститут кримінально-виконавчої служби**М. М. Чичуга**кандидат психологічних наук,
викладач кафедри практичної психології
Інститут кримінально-виконавчої служби

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ТА АГРЕСИВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті проаналізовано результати психодіагностичного дослідження, проведеного серед військовослужбовців Збройних сил України. Визначено, що прояви високого рівня агресивності у військовослужбовців можливі у формі заподіяння шкоди. Зазначено, що високий рівень агресивності має деструктивний характер та може призводити до здійснення помилок під час виконання службових завдань, негативних змін у структурі особистості, а також впливати на виникнення конфліктів з іншими військовослужбовцями та значно погіршувати стосунки з командирами. Виявлено нервово-психічну нестійкість у значній кількості респондентів. Зауважено, що високі результати за шкалами істерії, шизофренії, психопатії, психастенії можуть свідчити про значну виразність відповідних ознак та можливість появи нервових зривів.

Ключові слова: військовослужбовці, нервово-психічна нестійкість, агресивність, нервові зриви, істерія, шизофренія, психопатія.

Постановка проблеми. Військова діяльність є досить специфічною і вимагає від військовослужбовців виконання різного характеру завдань, які можуть негативно впливати на особистість (підвищувати рівень агресивності і зменшувати рівень нервово-психічної стійкості). Це пов'язано з рядом факторів, зокрема: страхом за своє життя під час виконання складних завдань, постійним психологічним тиском керівництва, суворим дотриманням розпорядку дня тощо. Все це може ускладнювати життєдіяльність та спричиняти появу роздратування і психічної напруги.

Проте, зазначимо, що для ефективного виконання військовими службових завдань важливу роль відіграє також агресивність – властивість особистості. Як зауважував Ю. Антонян, «гармонійно розвинута особистість передбачає наявність у ній певної доли агресивності, що й робить її соціально адаптованою і корисною (наприклад, для подолання життєвих перешкод), у протилежному випадку відбувається втрата індивідуальності, суб'єкт стає пасивним, конформним, знижується його соціальний статус» [1, с. 254]. Тому помірний, адекватний рівень агресивності є в певній мірі необхідним в житті людини, але високий рівень агресивності, а також психічна нестійкість можуть здійснювати деструктивний вплив на особистість військовослужбовців.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Вивченням проблеми нервово-психічної стійкості займалися вітчизняні та зарубіжні дослідники, зокрема: Р. Бернс, М. Борневассер, Г. Сельє, Г. Лазарус, які у своїх роботах використовували термін «стресостійкість». Л. Аболін, В. Бодров, І. Малкіна-Пих, В. Мясников та інші вивчали емоційну та психічну стійкість особистості. Особливості прояву агресивної поведінки досліджували А. Анцупов, А. Гончаров, А. Іваницький, В. Маришук, Дж. Скотт, К. Хорні.

На даний час дослідженню проблеми психічної стійкості військовослужбовців присвячені роботи таких науковців та дослідників: Ю. Бабаян, О. Боярчук, О. Гусак, О. Блінов, Л. Грішман, А. Петрук, С. Романчук, В. Романчук, В. Скиданович та інші.

Питання агресії та агресивної поведінки також є досить актуальним серед досліджень сучасних науковців. Так, особливості прояву агресії у військовослужбовців вивчали Г. Васильєва, Г. Кокошук. Питанням агресивності військовослужбовців в аспекті психічного здоров'я займалися Л. Гуменюк, І. Синчук. Проблему факторів агресивної поведінки військових досліджував Ю. Підлісний та інші.

Незважаючи на великий внесок вчених у розробку проблеми агресивності та психічної стійкості

військовослужбовців, тема психологічних особливостей агресивності та нервово-психічної стійкості військовослужбовців Збройних сил України потребує детального дослідження та аналізу.

Мета статті полягає у аналізі психологічних особливостей нервово-психічної стійкості та агресивності військовослужбовців Збройних сил України.

Завдання:

1. Здійснити науково-теоретичний аналіз проблеми агресивності та нервово-психічної стійкості військовослужбовців Збройних сил України.

2. Проаналізувати особливості нервово-психічної стійкості військовослужбовців Збройних сил України.

3. Проаналізувати особливості агресивності військовослужбовців Збройних сил України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У діяльності військовослужбовців присутні різноманітні ситуації психічної боротьби, конфліктної взаємодії, агресивного спілкування, які впливають на емоційний стан, і як наслідок, на діяльність військових. Важливе місце при цьому належить агресивності, яка об'єктивно може виступати дестабілізуючим фактором у підготовці солдатів, впливати на здатність контролювати і регулювати власні психічні стани та поведінкові реакції, що є необхідною умовою для забезпечення нормальної, ефективної службової діяльності.

Гострота проблеми психічної стійкості та агресивності для військовослужбовців обумовлена наступними обставинами:

– перша полягає у тому, що службова діяльність більшості військовослужбовців здійснюється у постійній, психологічно насиченій взаємодії з іншими людьми;

– друга – у тому, що у результаті негативного впливу чинників службової діяльності на особистість військовослужбовця, у даних осіб може виникати значна кількість негативних морально-психологічних характеристик, порівняно з представниками інших професій;

– третя полягає у тому, що в цілому ряді випадків військовослужбовці за своїми особистісними якостями, рівнем професійної підготовки, авторитетом професійної ролі суттєво не переважають, навіть, поступаються деяким громадянам.

Варто зауважити, що діяльність військовослужбовців Збройних сил безпосередньо пов'язана зі стресовими ситуаціями та ризиком для життя і здоров'я. Сучасні умови, у яких працюють військовослужбовці є екстремальними, тому що вони супроводжуються значними психоемоційними навантаженнями, високою відповідальністю за прийняті рішення, достатньою складністю виконуваних функцій, прискореним темпом діяльності, об'єднанням різноманітних за метою дій в одній діяльності, обробкою значної за обсягом інформації, дефіцитом часу на прийняття рішення тощо.

Відповідно, ці особи повинні бути добре психологічно підготовленими до виконання службових завдань, як у звичних для них, так і у екстремальних умовах.

Значна увага у професійно-психологічній підготовці має приділятися психічній стійкості військових, яка є важливою у боротьбі зі стресами та сприяє збереженню фізичного і психічного здоров'я.

Р. Бернс, М. Борневассер, Г. Лазарус, Г. Сельє для пояснення психічної стійкості використовували термін «стресостійкість». Під цим терміном вони розуміли важливу рису особистості, яка дає можливість людині відносно спокійно сприймати усі зміни. Вчені стверджували, що поняття «стресостійкості» варто розглядати, як вміння ефективно діяти в нестабільних критичних умовах [2, с. 120].

Необхідно зазначити, що існують різні підходи до визначень стресостійкості, у яких вона виділяється як: емоційна стійкість, психологічна стійкість, психофізіологічна стійкість, моральна стійкість, емоційно-вольова стійкість. Таким чином, зауважимо, що на даний час не має точного трактування категорії стресостійкості, незважаючи на те, що вона давно і систематично досліджується зарубіжними і вітчизняними психологами.

Вивченню стресостійкості приділяли увагу Б. Варданян, П. Зільберман, Н. Конанчук, Л. Наєнко, О. Тімченко. Вони вважали, що проблема психічної стійкості військовослужбовців до стресу є професійно значущою характеристикою, від неї залежить ефективність діяльності військовослужбовців [3, с. 263].

Як відомо, психічна стійкість допомагає особистості протистояти життєвим труднощам, зберігати хороше самопочуття і працездатність у складних ситуаціях.

Велике практичне значення у службовій діяльності військових відіграє нервово-психічна стійкість, яка безпосередньо визначає стан психічного і соматичного здоров'я. Наявність помірного та високого рівня нервово-психічної стійкості дозволяє попередити розвиток особистісних розладів, створює основу внутрішньої гармонії, повноцінного психічного здоров'я, високої працездатності. За умови низького рівня нервово-психічної стійкості у військових ймовірно нервові зриви, які схильні порушувати психічну діяльність при появі сильних психічних і фізичних навантажень.

Рівень нервово-психічної стійкості військового особливо проявляється в екстремальних умовах службової діяльності. Якщо військовослужбовець психічно стійкий, відповідно, у зазначених ситуаціях він буде зосередженим, спокійним, швидко реагуватиме та прийматиме рішення. В тому разі, коли солдати є психічно нестійкими, в складних ситуаціях службової діяльності вони можуть втра-

чати стан рівноваги, можливі уповільнення розумових процесів, зниження концентрації уваги, підвищення рівня тривоги, виникнення труднощів зі швидким прийняттям правильного рішення, розгубленість, здійснення помилкових дій тощо.

Важливого значення для психічного здоров'я військовослужбовців відіграє рівень агресивності.

Різні вчені у своїх дослідженнях по-різному розглядають агресію і агресивність: одні як вроджену реакцію людини для «захисту займаної території» (Ардрей, Лоренц); інші як установку до панування (Моррісон); ще інші як реакцію особистості на ворожу людині навколишню дійсність (Хорці, Фромм).

А. Басс і А. Даркі у своїх працях зазначають, що агресивність – це властивість, якість особистості, яка характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в сфері суб'єктно-суб'єктних відносин [3, с. 132].

Агресивність має якісну і кількісну характеристику. Як і будь-яка властивість вона має різний ступінь вираження: від повної відсутності до її граничного розвитку. Виходячи з цього, А. Басс і А. Даркі поділяють прояви агресії на два основні типи: мотиваційна агресія як самоцінність та інструментальна агресія як засіб [3, с. 132].

При цьому вчені зауважували, що мотиваційна та інструментальна агресії можуть виявлятися, як під контролем свідомості, так і поза ним, і пов'язані з емоційними переживаннями (гнів, ворожість).

Виділяючи прояви агресії і ворожості, А. Басс і А. Даркі виділили такі види реакцій:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи [3, с. 133].

2. Непряма – агресія, спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована [3, с. 133].

3. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість) [3, с. 133].

4. Негативізм – опозиційна манера в поведінці людини від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв та законів [3, с. 133].

5. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії [3, с. 133].

6. Підозрілість, яка визначається в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей та до переконання в тому, що інші люди приносять шкоду [3, с. 133].

7. Вербальна агресія – висловлювання негативних почуттів у формі крику, вереску та словесних відповідей (прокляття, погрози) [3, с. 133].

8. Почуття провини, тобто, усвідомлення суб'єктом того, що він є поганою людиною, відчуття ним докорів сумління [3, с. 133].

Мета нашого психодіагностичного дослідження полягала у виявленні особливостей нервово-психічної стійкості та агресивності військовослужбовців Збройних сил України.

Для дослідження рівня агресивності та психічної стійкості були використані наступні психодіагностичні методики: опитувальник на виявлення агресивності А. Басса – А. Даркі та особистісний опитувальник НПН-А, спрямований на виявлення у військовослужбовців нервово-психічної нестійкості і визначення її структури у виді акцентуацій характеру.

Емпіричне дослідження було проведено серед військовослужбовців, зокрема, солдатів Збройних сил України. Загальна вибірка склала 110 осіб чоловічої статі, віком від 18 до 30 років.

Результати дослідження за опитувальником НПН-А ми аналізували за 6 шкалами, а саме: шкала нервово-психічна нестійкість (НПН), шкала істерії (І), шкала психастенії (ПС), шкала психопатії (ПП), шкала параної (Пя) та шкала шизофренії (Ш) (табл. 1).

Таблиця 1

**Рівень нервово-психічної нестійкості
у військовослужбовців
за опитувальником НПН-А**

Шкали	Високий рівень, у %
Шкала нервово-психічної нестійкості	20 %
Шкала істерії	11,81 %
Шкала шизофренії	10,90 %
Шкала психопатії	7,27 %
Шкала психастенії	4,54 %
Шкала параної	1,81 %

Таким чином, у 20 % респондентів виявлено високий рівень нервово-психічної нестійкості. Це може свідчити про наявність у військовослужбовців нервових зривів у ситуаціях службової діяльності.

У 11,81 % осіб досліджено високі показники за шкалою істерії (І), які означають, що для військовослужбовців характерними є наступні риси: егоцентризм, самозакоханість, демонстративність і артистизм, схильність до перебільшень, бажання бути в центрі уваги, а також жагу визнання перед іншими та оригінальність. Також притаманними для респондентів є поверхове ставлення до поставлених завдань та недбале їх виконання, а також хвороблива і неадекватна реакція на громадський осуд.

У 10,90 % осіб виявлено високі показники за шкалою шизофренії (Ш), що свідчить про схильність респондентів до несподіваних висновків, які часто можуть не збігатися з думками оточуючих, а також про поверхнєве співпереживання товаришам, безцеремонність і жорсткість або, навпаки, підвищену вразливість, відчуженість, замкненість, труднощі в комунікації.

Високі показники за шкалою психопатії (ПП) у 7,27 % осіб можуть указувати на підвищену збуд-

ливистість, агресивність, схильність до бурхливих реакцій протесту, низький рівень самоконтролю, владність, непередбачуваність емоцій і вчинків, прагнення за будь-яку ціну виправдати свої вчинки і переконання.

Високий рівень за шкалою психастенії (ПС) у 4,54 % осіб свідчить про високу тривожність, недовіру, нерішучість, невпевненість у собі, схильність до сумнівів, боязкість, дещо занижену самооцінку і незадоволення собою. Такі характеристики особливо можуть виявлятися за умов дефіциту часу та інформації у військовослужбовців, а також в екстремальних ситуаціях.

У 1,81 % респондентів виявлений високий рівень за шкалою параної (Пя). Зауважимо, що ці особи можуть бути схильними до виникнення геніальних ідей у боротьбі за справедливість. Характерними для військовослужбовців із високим рівнем за шкалою параної є прямолінійність у судженнях, зарозумілість і самовпевненість, уміння організувати людей на реалізацію своїх ідей, завзятість у відстоюванні переконань, конфліктність.

Таким чином, виявлені у військовослужбовців високі показники за шкалами істерії, шизофренії, психопатії, психастенії, а також частково параної можуть свідчити про значну виразність відповідних ознак та можливість появи нервових зривів у ситуаціях службової діяльності, особливо в екстремальних.

Аналізуючи результати дослідження за опитувальником А. Басса – А. Даркі, виявлено підвищений рівень агресивності у 17, 27% респондентів та високий – у 15, 45 % осіб.

Звертаємо увагу, що одне із завдань нашої статті полягало в аналізі особливостей агресивності військовослужбовців. Для того, щоб розкрити його у роботі, ми зосереджували увагу на показниках фізичної агресії, дратівливості та вербальної агресії, які в сумі свідчать про загальний рівень агресивності військовослужбовців (табл. 2).

Таблиця 2

Рівень агресивності військовослужбовців за опитувальником А. Басса – А. Даркі

Шкали	Підвищений рівень, у %	Високий рівень, у %
Фізична агресія	10 %	13,63 %
Дратівливість	8,18 %	9,09 %
Вербальна агресія	2,72 %	27,27 %

У результаті аналізу емпіричних даних, ми виявили, що переважаючим для респондентів є високий рівень вербальної агресії, а також фізичної агресії. Зауважимо, що вербальна агресія характеризується як вираження негативних почуттів. Підвищений рівень за цією шкалою свідчить про вираження негативних почуттів, як через

форму сварки, крику, вереску, так і через зміст словесних відповідей, зокрема, погрози, прокляття, лайки. Досліджений високий рівень у респондентів указує на використання військовослужбовцями погроз, лайки, проклять щодо інших осіб, майже кожного разу, коли вони переживають негативні почуття. У результаті цього можливі порушення дисципліни, проблеми в міжособистісних стосунках з іншими солдатами, керівництвом тощо.

Виявлений підвищений рівень фізичної агресії у респондентів може свідчити про можливість використання ними фізичної сили проти іншої людини. Такі тенденції можуть проявлятися в звичних службових ситуаціях, а також під час виконання складних завдань. Високий рівень за цією шкалою означає, що військовослужбовці в більшості ситуацій службової діяльності та у повсякденному житті можуть використовувати фізичну силу. Для солдатів із високим рівнем агресії характерною є втрата самоконтролю.

Підвищений рівень дратівливості може свідчити про схильність солдатів до вияву агресії при збудженні негативної чутливості, тобто в стресових ситуаціях можливі різкі, грубі висловлювання та різкі реакції на певні подразники. При високому рівні, який виявлений у 9,09 % респондентів, існує більша ймовірність до вияву агресії, навіть, при найменших збудженнях. Зокрема, може сильно підвищуватися запальність, імпульсивність, різкі реакції та грубі висловлювання, також можливий перехід до вербальної агресії на оточуючих. Можемо припустити, що при виконанні службових завдань, навіть, найпростіших, солдати з високим рівнем дратівливості можуть бути занадто запальними, погано контролюватимуть свої дії та поведінку, різко реагуватимуть на будь-які зауваження чи критику своїх колег. Все це може проявлятися або в пасивно-захисних формах, зокрема, сльозах, скаргах, або у відкритих агресивних формах, тобто, криках, грюкоті, лайці тощо. В екстремальних умовах військовослужбовці з високим рівнем дратівливості можуть бути схильні до нападів на інших, пошкодження матеріальних цінностей.

Таким чином, прояви високого рівня агресивності у військовослужбовців можливі у формі заподіяння шкоди. Також варто зауважити, що високий рівень агресивності має деструктивний характер, що може призводити до здійснення помилок під час несення служби, негативних змін у структурі особистості, особливо в екстремальних ситуаціях, впливати на виникнення конфліктів з іншими військовослужбовцями та значно погіршувати стосунки з командирами.

Висновки з даного дослідження. Проаналізовані особливості нервово-психічної стійкості військовослужбовців Збройних сил України свідчать про високий рівень нервово-психічної нестійкості у частини респондентів та

виразність таких її акцентуацій характеру, як істерія, шизофренія, психопатія. Виявлені високий та підвищений рівні агресивності указують на те, що у частини респондентів переважає високий рівень вербальної та фізичної агресії. Зазначений рівень агресивності та нервово-психічної нестійкості може суттєво впливати на психічне здоров'я військовослужбовців, погіршувати працездатність осіб та призводити до появи помилок при виконанні службових завдань. Відповідно, необхідними у роботі з даною категорією респондентів є використання методів психологічної корекції, спрямованих на зменшення рівня агресивності та підвищення ступеня психічної стійкості.

Перспективи подальших розвідок нашого дослідження полягають у підборі ефективних

методів психологічної корекції агресивності та способів формування психічної стійкості у військовослужбовців Збройних сил України.

Література:

1. Санташов В.І. Конфліктна особистість в умовах строкової військової служби / В.І. Санташов // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 29. – Київ: Міленіум, 2006, – С. 262–269.
2. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості: монографія / В.М. Крайнюк. – Київ: Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
3. Сулицький В.В. Психологія суїцидальної поведінки: монографія / В.В. Сулицький. – Київ: «МП Леся», 2001. – 316 с.

Борщ К. В., Чичуга М. М. Психологические особенности нервно-психической устойчивости и агрессивности военнослужащих

В статье проанализированы результаты психодиагностического исследования, проведенного среди военнослужащих Вооружённых сил Украины. Определено, что проявления высокого уровня агрессивности у военнослужащих возможны в форме причинения вреда. Отмечено, что высокий уровень агрессивности имеет деструктивный характер и может приводить к совершению ошибок при исполнении служебных задач, негативных изменений в структуре личности, а также влиять на возникновение конфликтов с другими военнослужащими и значительно ухудшать отношения с командирами. Выявлено нервно-психическую неустойчивость у значительного числа респондентов. Указано, что высокие результаты по шкалам истерии, шизофрении, психопатии, психастении могут свидетельствовать о значительной выразительности соответствующих признаков и возможности появления нервных срывов.

Ключевые слова: военнослужащие, нервно-психическая неустойчивость, агрессивность, нервные срывы, истерия, шизофрения, психопатия.

Borsch K. V., Chychuha M. M. Nervous-psychic stability and aggression psychological traits the military of the Armed Forces of Ukraine

The analyses of the results of psychodiagnostic research carried out among the military of the Armed Forces of Ukraine have been analyzed in this article. Possible aggressive exertion on the high level in the form of inflicting harm has been noticed. It has been pointed that the high level of aggression is destructive, in other words, it can lead to mistakes during the army service, negative changes in the structure of the person, especially in extreme situations, to influence the emergence of conflicts among other army servicemen and significantly degrade relations with the commanders. Neuro-psychological instability was detected in a significant number of respondents. It was indicated that high rates on these scales hysteria-, schizophrenia-, psychopathia-, psychasthenia-, may indicate a significant severity of the relevant signs and the possibility of nervous breakdown in situations of official activity.

Key words: military, aggression, nervous-psychic stability, nervous breakdown, hysteria, schizophrenia, psychopathia.

В. І. Мозговий

кандидат психологічних наук,
докторант кафедри психології розвитку
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СОЛДАТІВ СТРОКОВОЇ СЛУЖБИ

У статті аналізуються особливості соціальних уявлень у військовослужбовців строкової служби, отримані за допомогою психосемантичного методу. Виявлено факторну структуру соціальних уявлень у солдатів строкової служби про образи ідеальних українського, російського та американського військовослужбовців. Визначено специфіку, відмінність і узагальненість характеристик факторної структури досліджуваних соціальних уявлень.

Ключові слова: соціальні уявлення, психосемантичні особливості, семантичний диференціал військовослужбовців, факторна структура уявлень.

Постановка проблеми. Участь української армії у військовому конфлікті на сході країни з кожним наступним роком призводить до все більшого значення питання якісної морально-психологічної підготовки військовослужбовців строкової служби під час виконання службових завдань за призначенням та їх подальшого продовження служби вже за контрактом. У цьому контексті важливим є питання сформованості у свідомості військовослужбовців, особливо на початку служби, тих соціальних уявлень про образ армії загалом і образ військовослужбовця зокрема, які можуть допомогти їм адаптуватися до військової діяльності.

Солдати-строковики є потенційно важливим резервом української армії, який у перспективі виступає базою формування контрактного складу армії. Саме тому їхні соціальні уявлення про військового як представника армії є важливим чинником, що впливає на їхню подальшу мотивацію до проходження військової служби та складання контракту в майбутньому. Визначення таких соціальних уявлень у свідомості військовослужбовців, що призивалися на строкову службу, наприклад, про ідеального військовослужбовця, дозволить розробити комплекс практичних психологічних заходів, спрямованих на формування позитивного образу української армії та українського воїна – захисника своєї Вітчизни. Впровадження алгоритму практичних психологічних заходів у роботу військового психолога з військовослужбовцями строкової служби на етапі проходження ними адаптації до військової служби дозволить значно знизити реакції нервово-психічного напруження і тим самим уникнути емоційних зривів і суїцидальних спроб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що дослідження сформованого у свідо-

мості молоді іміджу української армії не стало фокусом цілеспрямованого вивчення, зокрема, не вивчалися образи ідеального українського, російського й американського військовослужбовців в уявленні молоді призовного віку та військовослужбовців строковиків.

Теоретичною основою дослідження стали роботи таких науковців, що вивчали феномен соціальних уявлень, як: Д. Жоделе [1, с. 150], С. Московічі [2, с. 5; 3], Ж.-П. Кодол, Ж.-К. Абрик; застосування психосемантичного підходу у вивченні свідомості досліджували В. Петренко, О. Шмельов, образ сучасного військового – П. Корчемний, Р. Абдурахманов, Г. Ковальська [4, с. 158].

Презентоване дослідження спрямоване на виявлення особливостей соціальних уявлень у військовослужбовців-строковиків, щодо образу сучасної української, російської й американської армії.

Метою статті є вивчення особливостей соціальних уявлень про образ військовослужбовця у свідомості солдатів строкової служби.

З огляду на мету дослідження, нами були сформовані такі **завдання**:

1) розробити семантичний диференціал для виявлення психосемантичних особливостей соціальних уявлень у військовослужбовців-строковиків про образи ідеального українського, російського й американського військовослужбовців;

2) провести емпіричне дослідження соціальних уявлень солдатів строкової служби про образи ідеального українського, російського й американського військовослужбовців.

Для досягнення поставленої мети було використано теоретичні методи дослідження (аналіз, систематизацію й узагальнення), емпіричні (тес-

тування за допомогою психосемантичної методики) та статистичні (метод факторного аналізу).

Наукове і практичне значення отриманих результатів полягає не тільки в розширенні наукових знань про психологічні особливості соціальних уявлень солдатів строкової служби про образ військовослужбовця, а також у складанні плану практичних психологічних заходів щодо подальшого впливу на свідомість військовослужбовців строкової служби, спрямованих на їх адекватну адаптацію й ідентифікацію з військовою діяльністю.

Виклад основного матеріалу. Концепція соціальних уявлень була запропонована французьким психологом С. Московічі 1960 р. Дослідник зазначає, що соціальні уявлення – це основний елемент групової свідомості, у них подається ставлення певної групи до того чи іншого об'єкта. Тому соціальне уявлення відображає не індивідуальну думку людини, а її думку як члена групи, культури. Він визначає соціальні уявлення як елементи суспільної свідомості, в яких на рівні здорового глузду взаємодіють різні ідеологічні погляди, переконання, знання, які разом становлять і пояснюють соціальну реальність і поведінку носія соціальних настанов [2, с. 10; 3, с. 16].

Вивчення соціальних уявлень солдатів строкової служби про образ сучасного військовослужбовця нами визначається як система узагальнених, безособових уявлень, очікувань, прогнозів стосовно взагалі представників військових структур, які формуються на основі отриманої призовною молоддю з різних джерел інформації щодо об'єкта соціальних уявлень.

Соціальні уявлення про військовослужбовця – це відносно динамічне явище, оскільки воно постійно піддається змінам і є відмінним у представників різних соціальних груп і категорій, залежать від багатьох чинників. По-перше, можна зазначити, що розвиток соціальних уявлень детермінується певною системою еталонів, опорних образів, уявлень, понять. По-друге, самі військовослужбовці є носіями інформації, необхідної для формування соціальних уявлень про ідеального військовослужбовця.

Аналіз результатів соціологічних досліджень у військовій сфері свідчить, що сучасний процес трансформації уявлень про військового професіонала характеризується такими особливостями. По-перше, зміст поняття «військовий професіоналізм» значно розширюється, характер військової діяльності наближається до характеру цивільної. По-друге, відбувається конвергенція військових і цивільних цінностей. Трансформація військової професії відбувається в напрямі від моделі героїчного воїна-лідера до моделі воїна-мироотворця, поліцейського, захисника Батьківщини [5, с. 8].

Розроблені моделі воїна-визволителя, воїна-захисника Батьківщини більше актуалізу-

валися в умовах сучасної політичної ситуації в Україні. Але водночас даний образ поєднується з особливостями образу моделі воїна-лідера чи менеджера, воїна-поліцейського, які пропагуються в інших країнах.

Новий погляд на соціальні функції армії показала гібридна війна на сході України. Це не тільки зміна професійної ідеології військовослужбовців, перегляд системи підготовки до служби у війську, формування соціальної моделі сучасного військовослужбовця, найважливішою характеристикою якої є високий соціально-професійний потенціал, але й психологічна готовність військовослужбовців, частин і підрозділів Збройних сил України, інших сил сектора безпеки й оборони до дій в особливих умовах, здатність людини в погонах долати наслідки впливу підвищених навантажень на психіку, уміння успішно протистояти впливу різноманітних стресогенних чинників, зберігаючи водночас високу працездатність, і професійно діяти в особливих умовах [7, с. 58; 8, с. 18].

Отже, актуальним є дослідження та вивчення уявлень солдатів строкової служби про образ військовослужбовця як такого. Практична робота військового психолога в такому разі буде полягати в максимальному наближенні уявлень про образ військового в солдатів, що призвалися, до його реального змісту для зниження рівня впливу на свідомість і особистість військовослужбовця стресових чинників.

Дане дослідження проводилося на базі 8-го Чернігівського навчального центру Державної спеціальної служби транспорту. Дослідницька вибірка становить 100 осіб віком від 18 до 26, до якої ввійшли військовослужбовці чоловіки, які проходять строкову службу.

Виходячи з поставлених нами задач, у дослідницькій роботі був використаний модифікований авторський варіант семантичного диференціала, в якому міститься 40 дескрипторів. Дескриптори відображають особистісні властивості, а саме: вольові, моральні та професійні якості, комунікативний потенціал, фізичні особливості, якими повинен володіти сучасний військовий. Дана кількість дескрипторів дозволяє всебічно охарактеризувати військовослужбовця, а отже, і визначити найбільш значущі особливості уявлень солдатів строкової служби про образ військового.

Солдатам строкової служби були запропоновані чотири стимульних поняття для оцінки:

- ідеальний військовослужбовець – це образ військовослужбовця універсального, який не належить до конкретної культури чи країни;
- український військовослужбовець як представник нашої нації та культури;
- російський військовослужбовець як представник ворожої країни;

— американський військовослужбовець як представник однієї з найсильніших армій світу.

Отримані дані було піддано процедурі математико-статистичного аналізу за допомогою програми SPSS Statistic. Були використані первинні (вибіркове середнє) та вторинні (метод факторного аналізу) методи статистичної обробки.

У таблиці 1 представлено виявлену факторну структуру уявлення про **ідеального військовослужбовця** у свідомості солдатів строкової служби.

Таблиця 1

**Факторна структура уявлення
про ідеального військовослужбовця**

Назва фактора	Складники характеристики
1. Фактор мужності	сміливий (0,823) енергійний (0,818) впевнений (0,727) активний (0,712) працьовитий (0,708) справедливий (0,703) рішучий (0,65)
2. Комунікативний фактор	дружній (0,841) добрий (0,761) відкритий (0,728) щирий (0,710) чуйний (0,674) товариський (0,620)

Як видно з таблиці 1, факторна структура уявлень про ідеального військовослужбовця представлена двома факторами, які пояснюють 29,2% внеску сукупної дисперсії.

Основу першого чинника (внесок до сукупної дисперсії – 16,2%) становлять такі характеристики: сміливий (0,823), енергійний (0,818), впевнений (0,727), активний (0,712), працьовитий (0,708), справедливий (0,703), рішучий (0,65). Даний чинник можна інтерпретувати, як «фактор мужності», тому що він містить характеристики, які свідчать про активну позицію ідеального військовослужбовця та виражені маскуліні риси. На наш погляд, цей чинник становлять якості, які насамперед необхідні для професійної діяльності військових і виконання ними службових завдань за призначенням. Наприклад, високий рівень нервово-психічної стійкості, що є важливою і необхідною умовою для витримки фізичних і моральних навантажень під час виконання службових завдань і функціонування в суто чоловічому колективі.

Основною другого чинника (внесок до сукупної дисперсії – 13%) є такі характеристики: дружній (0,841), добрий (0,761), відкритий (0,728), щирий (0,710), чуйний (0,674), товариський (0,620). За своїм змістом даний чинник можна назвати «фактором ефективної комунікації». Можна припустити, що саме завдяки побудові ефективної комунікації з оточуючими, особливо на етапі адаптації, військо-

вослужбовці успішно долають певні стресові чинники, які негативно впливають на їхню психіку.

Отже, ідеальний військовий в уявленнях військовослужбовців, що призвалися на строкову службу, є позитивним прикладом таких особистісних якостей, як мужність і комунікабельність, що допомагає у подальшому швидше ідентифікуватися з військовою діяльністю та добре виконувати свої службові обов'язки.

У таблиці 2 представлено однофакторну структуру уявлення солдатів строкової служби, що призвалися, про українського військовослужбовця.

Таблиця 2

**Факторна структура уявлення
про українського військовослужбовця**

Назва фактора	Складники характеристики
1. Фактор професіоналізму.	розумний (0,885) дисциплінований (0,882) добре підготовлений (0,835) витривалий (0,827) енергійний (0,805) освічений (0,799) впевнений (0,792) сміливий (0,781) відповідальний (0,779)

Виявлений фактор пояснює 30,3% сукупної дисперсії. Його основу становлять такі характеристики: розумний (0,885), дисциплінований (0,882), добре підготовлений (0,835), витривалий (0,827), енергійний (0,805), освічений (0,799), впевнений (0,792), сміливий (0,781), відповідальний (0,779). Аналіз змісту цих характеристик дозволяє назвати його «фактором професіоналізму».

На нашу думку, наявність в уявленні солдатів у українського військовослужбовця високого інтелекту, освіченості, доброї підготовки та відповідальності, дисциплінованості та витривалості підсвідомо може вказувати на характерне для українського менталітету загальне професійне ставлення до виконання будь-якої роботи, зокрема й військової діяльності. На перший погляд, цей образ виглядає надто ідеалізованим, але історично українцям характерні такі риси, «як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до обумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму, релігійності» [6].

У таблиці 3 представлено також однофакторну структуру уявлення про російського військовослужбовця в солдатів строкової служби, що призвалися.

Виділений фактор пояснює 40,7% сукупної дисперсії. Його основу становлять такі характеристики: сміливий (0,885), нещирий (0,877), несаможиттєвий (0,871), несправедливий (0,87), дисциплінований (0,864), рішучий (0,851), енергійний

Таблиця 3
**Факторна структура уявлення
про російського військовослужбовця**

Назва фактора	Складові характеристики
1. Фактор подвійної моралі	сміливий (0,885) нещирий (0,877) несамостійний (0,871) несправедливий (0,87) дисциплінований (0,864) рішучий (0,851) енергійний (0,837) дурний (0,835) метушливий (0,816) лінивий (0,813)

(0,837), дурний (0,835), метушливий (0,816), лінивий (0,813). Даний чинник можна назвати «фактором подвійної моралі».

Дані уявлення поєднують як позитивні вольові якості – дисциплінованість, рішучість, енергійність, так і негативні моральні якості – нещирість, несамостійність, несправедливість, метушливість, лінивість. На нашу думку, наявність у даному образі позитивних вольових якостей може бути наслідком усвідомлення та розуміння цих якостей як таких, що мають бути властиві будь-якому військовому і відповідають вимогам його професійної діяльності. Наявність у даному образі негативних моральних якостей, на нашу думку, є закономірним явищем, яке може бути зумовлене подіями військового конфлікту між Україною та Росією за участю російських військовослужбовців.

У таблиці 4 представлено також трьохфакторну структуру уявлення про американського військовослужбовця в солдатів строкової служби.

Таблиця 4
**Факторна структура уявлення
про американського військовослужбовця**

1. Фактор професійної взірцевості	дисциплінований (0,811) добре забезпечений (0,782) добре підготовлений (0,772) рішучий (0,763) принциповий (0,709) енергійний (0,694) патріотичний (0,693) справедливий (0,677) багатий (0,662) витривалий (0,648) вольовий (0,645) сміливий (0,639) активний (0,613)
2. Фактор товариськості	дружній (0,87) товариський (0,866) впевнений (0,853)
3. Фактор емпатійної екстраверсії	чуйний (0,788) балакучий (0,786) відкритий (0,698)

У результаті факторного аналізу характеристик **американського військовослужбовця** було

отримано 3 основні чинники, які пояснюють 51,2% сукупної дисперсії.

Основу першого фактора (внесок до сукупної дисперсії – 22,3%) становлять такі характеристики: дисциплінований (0,811), добре забезпечений (0,782), добре підготовлений (0,772), рішучий (0,763), принциповий (0,709), енергійний (0,694), патріотичний (0,693), справедливий (0,677), багатий (0,662), витривалий (0,648), вольовий (0,645), сміливий (0,639), активний (0,613). Даний чинник можна назвати «фактором професійної взірцевості», в якому перше місце посідає така особистісна характеристика, як дисциплінованість, що є необхідною умовою для відповідності військовослужбовця вимогам військових посад, запорукою успішного виконання ним службових завдань за призначенням і гарантією ефективного функціонування військового колективу на різних рівнях його формування. Однак варто зазначити, що в даний чинник увійшли характеристики, які вказують на його забезпеченість, а саме – добре забезпечений та добре підготовлений. Ми можемо це пояснити тим, що в уявленні солдатів строкової служби для американського військового є характерними наявність не тільки професійного, але й належного грошового забезпечення, і, як наслідок, відповідна професійна підготовка.

Основу другого чинника (19,5%) становлять такі характеристики: дружній (0,87), товариський (0,866), впевнений (0,853). Його можна назвати «фактором товариськості». Дружність і товариськість є запорукою злагодженості у військовому колективі та взаємовиручки, що дуже добре представлено в американських фільмах військово-патріотичної спрямованості і може впливати на формування відповідних уявлень у свідомості українських солдатів.

Основу третього чинника (9,4%) становлять такі характеристики: чуйний (0,788), балакучий (0,786), відкритий (0,698). Його можна назвати «фактором емпатійної екстраверсії». В уявленні молодих солдатів американський військовий є чуйним і відкритим. На наш погляд, завдяки грамотній презентації його образу в засобах масової інформації, де він виступає не тільки захисником національних інтересів своєї держави, але й миротворцем всього світу.

Узагальнений аналіз **факторної структури уявлень** образу ідеального й американського військовослужбовців дозволяє визначити в них універсальні характеристики, які відображають притаманний їм високий рівень комунікативного потенціалу. Водночас є певна специфіка. Так, образ американського військовослужбовця представлено двома комунікативними чинниками: «фактором товариськості», який відповідає за якість побудови міжособистісних стосунків у колективі, та «фактором емпатійної екстраверсії»,

що відповідає за побудову загальної зовнішньої комунікації. В уявленні про ідеального військовослужбовця «комунікативний фактор» є комплексним і охоплює характеристики обох чинників.

Варто зазначити, що в уявленні військовослужбовців строкової служби про американського військового на перше місце виходять разом із професійними характеристиками, що описують його як особу, що відповідає всім вимогам професійної діяльності військового, ще і характеристики матеріального забезпечення.

Дані уявлення формувалися під впливом таких відносно сталих чинників, як: інститути освіти, особливості культури, менталітет, історична пам'ять, національний характер. Але варто зазначити, що значно вплинули на уявлення про військовослужбовців останнім часом засоби масової інформації (далі – ЗМІ) та пропаганда. Саме вони сприяли формуванню у свідомості молоді більш позитивного образу українського військовослужбовця та більш негативного – російського. Дана тенденція в ЗМІ зумовлена наявною військово-політичною ситуацією в країні і може бути спрямована на формування патріотичних настроїв у населення.

Актуальними перспективами дослідження може стати вивчення особливостей самосприйняття військовослужбовців і рівня сформованості в них професійної ідентичності, а також подальше розроблення та впровадження на базі військових навчальних центрів системи планованих заходів, спрямованих на формування позитивної професійної ідентичності у військовослужбовців строкової та контрактної служби.

Аналізуючи отримані дані, ми можемо зробити такі **висновки**:

1. В уявленні військовослужбовців строкової служби професійно важливі якості відіграють значну роль, що може бути зумовлено їхнім безпосереднім мотивованим ставленням до військової діяльності та бажанням опанувати військову спеціальність.

2. Виявлено, що в уявленні про ідеальних українського й американського військовослужбовців характерними особливостями для них є наявність професійних якостей і високий вольовий та комунікативний потенціал.

3. В уявленні про російського військовослужбовця характерними ознаками є поєднання в нього позитивних професійно важливих і вольових якостей разом із негативними комунікативними якостями (відлюдність, нещирість, хитрість тощо), що може бути наслідком антиросійської пропаганди.

4. На формування змісту образу військового визначально впливають такі відносно сталі чинники, як вплив ЗМІ, пропаганда, інститути освіти, культура, психічний склад нації, менталітет, національна свідомість і самосвідомість, національний характер.

5. Виявлено, що в солдатів строкової служби уявлення про ідеального військового здебільшого збігаються з їхнім уявленням про американського військового, що може бути зумовлено значним впливом західної медійної культури на свідомість сучасної молоді.

6. В уявленні солдатів строкової служби про українського військового яскраво вираженими є професійно-вольові якості, що значною мірою збігається з їхнім уявленням про ідеального військового, але водночас ми спостерігаємо відсутність характеристик, що вказують на його комунікативний потенціал. Виявлена особливість може виступати фокусом роботи військового психолога, а саме: проведення занять, спрямованих на побудову якісних взаємин у колективі та навчання військовослужбовців навичкам ефективної комунікації.

7. Отримані результати доцільно використовувати в професійній діяльності військового психолога із солдатами строкової служби, особливо під час проходження ними адаптаційного періоду, для формування в них позитивного образу українського військового, мотивації до успішного проходження ними подальшої військової служби за контрактом.

Література:

1. Донцов А. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. Донцов, Т. Емельянова // Вопросы психологии. – 1984. – № 1. – С. 147–152.
2. Московичи С. Социальное представление : исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 3–18 ; № 2.
3. Московичи С. Машина, що творить богів / С. Московичи – К., 2004 – 353 с.
4. Абульханова К. Социальное мышление личности / К. Абульханова // Современная психология : состояние и перспективы исследований. – Ч. 3 : Социальные представления и мышление личности. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – 288 с.
5. Требін М. Армія та суспільство : соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : [монографія] / М. Требін. – Х. : Видавничий дім «ІНЖЕК», 2004. – 404 с.
6. Смітюх Г., Стрілецький В. Український менталітет – мислене дерево / Г. Смітюх., В. Стрілецький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/.../Mentality.html
7. Алещенко В. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних сил України : [монографія] / В. Алещенко. – Харків : ХУПС, 2008. – 238 с.
8. Бабаян Ю., Грішман Л. Особливості психологіч-

ної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах / Ю. Бабаян, Л. Грішман //

Психологічні науки: збірник наукових праць. – 2014. – Випуск 2.13 (109). – С. 17–21.

Мозговой В. И. Особенности социальных представлений о военнослужащих у солдат срочной службы

В статье анализируются особенности социальных представлений у военнослужащих срочной службы, полученные с помощью психосемантического метода. Выявлена факторная структура социальных представлений у солдат срочной службы об идеальных украинском, российском и американском военнослужащих. Определена специфика, отличие и общность характеристик факторной структуры исследуемых социальных представлений.

Ключевые слова: социальные представления, психосемантические особенности, семантический дифференциал военнослужащий, факторная структура представлений.

Mozgovyj V. I. Features of social representations about military men at soldiers of recruit

The article analyzes the peculiarities of social representations of conscripts with the help of the psychosemantic method. The factor structure of social representations among conscripts about the Ideal Ukrainian, Russian and American military men has been revealed. Specificity, difference and generality of characteristics of the factor structure of the social representations studied are determined.

Key words: social representations, psychosemantic features, semantic differential serviceman, factor structure of representations.

ПРОФІЛАКТИКА СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

Стаття присвячена проблемі військового полону. Розглянуті основні види профілактики суїцидальної поведінки. Суїцидна превенція – це превентивна профілактика самогубств, мета якої полягає в інформаційно-пропагандистській роботі з населенням, націлений на попередження самогубств, здійснення соціально-психологічної допомоги. Вторинна профілактика – суїцидальна інтервенція, що являє собою допомогу за потенційного суїциду. Вона спрямована на відвернення акту саморуйнування, самознищення та збереження життя людини як найвищої суспільної цінності. Третинна профілактика має назву суїцидальної поственції, у межах якої застосовуються заходи медикаментозної терапії, психологічної адаптації, психотерапії.

У статті наведено психологічні наслідки військового полону: психологічні реакції та дії, що свідчать про кардинальні трансформації особистості, зміни Я-концепції, самосвідомості та самоусвідомлення військовополоненого, які сприяють суїцидальній поведінці. Також надано рекомендації щодо підвищення ефективності реабілітаційної роботи з тими, хто перебував у військовому полоні, їхніми родичами та близькими.

Ключові слова: військовослужбовці, військовополонені, суїцид, суїцидальна поведінка, антитерористична операція.

Постановка проблеми. Соціально-економічні, політичні та духовні процеси, які супроводжують військовий конфлікт на Донбасі, викликають негативні переживання та відповідні зміни в поведінці населення країни. Ці процеси також мають своє відображення в життєдіяльності Збройних сил України, особливо під час проведення антитерористичної операції (далі – АТО). Перебування в таких умовах викликає прояви девіацій у поведінці військовослужбовців – учасників подій на сході України. Дуже гостро стає проблема запобігання проявам суїцидальної поведінки військовослужбовців, які постраждали внаслідок впливу на психіку бойових стрес-факторів [3]. Особливої значущості набувають аспекти профілактики суїцидальної поведінки серед військовослужбовців – колишніх полонених [7].

Психопрофілактика суїцидальної поведінки містить різноманітні заходи, які спрямовані на зниження рівня аутоагресивності [5], зокрема й на запобігання формуванню суїцидальних потягів, вчинення суїцидальних дій і рецидивів суїцидальної поведінки військовослужбовців – колишніх полонених.

Отже, актуальність питань профілактики суїцидальної поведінки в колишніх військовополонених в умовах проведення антитерористичної операції не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи можливості психотерапевтичної роботи в умовах воєнного часу І.К. Латогуз і С.Г. Дем'яник вважають за необхідне допомогти

військовослужбовцю відчувати й усвідомити життєву перспективу. На їхню думку, найкращим способом втрутитися в кризу є відверта розмова про наявні суїцидальні спонуки та ступінь їх вираження. Коли військовослужбовець, обмірковуючи свій суїцидальний намір, знаходить того, хто йому співчуває та погоджується поговорити про його переживання. Таке спілкування допомагає військовослужбовцю зрозуміти свої почуття, поговорити їх та досягти катарсису, тобто якісно зменшити актуальність суїцидальних намірів. Необхідно водночас враховувати, що суїцидент часто боїться осуду, нерозуміння та нехтування іншими співслужбовцями [6].

Однак саме питанням профілактичної роботи щодо запобігання суїцидальної поведінки військовослужбовців уваги приділено недостатньо, а такий напрям, як психологічна допомога колишнім військовополоненим, взагалі відсутній.

Під час розгляду шляхів надання невідкладної суїцидологічної допомоги військовослужбовцям В.П. Москалець у своїх дослідженнях визначає, що в процесі суїцидальної інтервенції треба брати до уваги різноманітні аспекти аутоагресивних проявів і особливості суїцидогенезу, що є запорукою ефективності психокорекційної роботи [5]. Науковець зазначає, що для суїцидента як для особистості, наділеної правом на добровільну смерть, здатної зважитися на самогубство та вчинити суїцидальні дії, саморуйнування є не етичною проблемою, а лише результатом нестерпного емоційного стресу; прийняття рішення військово-

вослужбовцем про самогубство навіть у найгостріший пресуїцидальний період, якому властиві імпульсивні суїцидальні дії, завжди відбувається за внутрішньою логікою суїцидогенезу, має причинно-наслідковий розвиток; насамперед, необхідно з'ясувати серйозність суїцидальних намірів військовослужбовців. Чим більше продуманий, підготовлений метод самогубства, тим вищий потенційний ризик смерті; розпочинаючи роботу з військовослужбовцем, важливо з'ясувати наявність і ступінь вираження психічних, передусім, афективних порушень (почуття безнадійності, безпорадності), особистісних розладів (ступеня дезорганізації поведінки), а також алкогольної або наркотичної залежності.

Однак заходи профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців, на наш погляд, розглянуті недостатньо, відсутні визначення особливостей цієї роботи з військовослужбовцями, які пережили полон.

Досліджуючи проблеми суїцидальної поведінки військовослужбовців, С.В. Литвинцев і В.К. Шамрей зазначають, що особливо страждають суїциденти від сильного почуття відчуження, тому потребують уважного вислуховування, співчуття їхньому відчаю та безпорадності. У цих умовах, на їхню думку, якість терапевтичних відносин є запорукою успішності психотерапевтичної корекції. Науковці вважають, що суїциденту потрібне обговорення його болю та фрустрації. Але він може не прийняти прямих порад (ситуативних вказівок) психолога, оскільки в кризовому втручанні доречніша не раціональна оцінка неадекватності поведінки суїцидента, а підтримка [1].

Однак напрями психопрофілактичної роботи щодо запобігання самогубствам серед військовослужбовців, яких звільнено з полону, визначені в загальному вигляді та не містять чітких визначень і алгоритмів.

У своїх дослідженнях М.О. Мінц робить спробу виокремлення видів профілактики суїцидальної поведінки за напрямками:

Суїцидна превенція – це превентивна профілактика самогубств, мета якої полягає в інформаційно-пропагандистській роботі з населенням, націленій на попередження самогубств, надання соціально-психологічної допомоги. Завданнями первинної профілактики є: навчати та попереджати населення про те, що суїцид може трапитися з кожною людиною; інформувати про ознаки самогубств для того, щоб вчасно побачити та надати допомогу; повідомляти про місця й адреси надання такої соціальної допомоги.

Вторинна профілактика – суїцидальна інтервенція, що являє собою допомогу за потенційного суїцида. Вона спрямована на відвернення акту саморуйнування, самознищення та збереження життя людини як найвищої суспільної цінності.

Після встановлення спроби самогубства надзвичайно важливо оточити людину турботою, не акцентуючи увагу на причинах спроби суїциду, допомогти адаптуватися до життя, показати позитивні сторони людського існування та важливість для оточуючих збереженого життя.

Отже, вступає в дію наступний етап – третинна профілактика, яка має назву суїцидальної поственції, у межах якої вживаються заходи медикаментозної терапії, психологічної адаптації, психотерапії. Суїцидальна поственція має три напрями: індивідуальна психотерапія; сімейна психотерапія; соціальна та правова допомога.

Результатом профілактичної роботи повинно стати переконання особистості в тому, що: важкий емоційний стан тимчасовий і з часом обов'язково покращиться; інші люди в аналогічних ситуаціях відчували себе також тяжко, але згодом їхній стан цілком нормалізувався; життя людини є цінністю та потрібно його рідним і близьким, а заподіяння собі смерті стане для них глибокою та невиліковною травмою [4].

Шляхи профілактики самогубств серед військовослужбовців докладно досліджено, але аспекти суїцидальної поведінки колишніх військовополонених залишаються нерозкритими.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна впевнено сказати, що попереджувальна та профілактична робота, яка націлена на збереження життя військовослужбовців є важливою та нагальною. Через відсутність у Збройних силах України суїцидологічної служби, взаємодії між лікувальними закладами та реабілітаційними центрами в роботі з колишніми військовополоненими, а також упередження щодо звернення по допомогу до психолога, психотерапевта або психіатра, суїцидальну профілактику здійснюють переважно у формі посиленого психологічного впливу на психіку військовослужбовця, який пережив ситуацію полону, що і стало підставою для проведення самостійного дослідження.

Мета статті. Головною метою роботи є виявлення особливостей профілактики суїцидальної поведінки колишніх військовополонених і вдосконалення її методики в умовах проведення антитерористичної операції.

Виклад основного матеріалу. З початку збройного конфлікту на Донбасі з військового полону були звільнені понад 3 000 осіб, серед яких понад 1 000 військовослужбовці Збройних сил України [2].

У дослідженні взяли участь 107 колишніх військовополонених незаконних збройних формувань Донецької та Луганської областей, що становить приблизно 10% від загальної кількості військовослужбовців, звільнених із полону. Розподіл опитуваних по областях України наведено в Табл 1.

З Таблиці 1 видно, що в опитуванні взяли участь військовослужбовці з різних областей України, крім того, респонденти є представниками більшості регіонів країни.

Таблиця 1
Розподіл опитуваних по областях України

Волинська область	19	17,8
Донецька область	2	1,9
Житомирська область	10	9,3
Закарпатська область	2	1,9
Запорізька область	6	5,6
Івано-Франківська область	8	7,5
Кіровоградська область	1	0,9
Київська область	21	19,6
Луганська область	2	1,9
Львівська область	7	6,5
Миколаївська область	7	6,5
Одеська область	1	0,9
Харківська область	8	7,5
Хмельницька область	1	0,9
Черкаська область	2	1,9
Чернівецька область	1	0,9
Чернігівська область	9	8,4
Усього:	107	99,9

На думку опитаних військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону (Рис. 1) в умовах АТО, суїцидогенні конфлікти мали свої особливості, які визначаються залежно від умов, в яких утримувалися військовополонені.

Дані, наведені на Рис. 1, свідчать про те, що війська супротивника можна умовно розділити на такі види: військовий підрозділ, який укомплектований військовослужбовцями діючої армії суміжної країни, професійні найманці та бандформування, що сформовані із представників кримінальних кіл і місцевих жителів.

Під час опитування кожному військовослужбовцю було запропоновано список характеристик, які, на його думку, стали наслідками перебування в полоні, а саме: почуття незахищеності, безпорадності, невпевненість у завтрашньому дні, страх за своє життя та життя товаришів, очікування

насилення або розправи, безсоння, кошмарні сновидіння, підвищена пильність, нездатність розслабитися тощо. Опитувані повинні були обрати ті, які, на їхню думку, відносяться до психологічних наслідків військового полону.

Більшість опитуваних зазначили, що перелічені психологічні реакції та дії свідчать про кардинальні трансформації особистості, зміни Я-концепції, самосвідомості та самоусвідомлення військовополоненого. Більшість опитаних (88%) показали, що збереження життя військовополоненому найчастіше є не актом доброї волі, а бажанням представників ворогуючої сторони «зламати» його під час допитів, з метою маніпулювання отриманими свідченнями в інформаційній війні. У процесі допитів військовослужбовців піддають биттю, приниженням, тортурам та насильству, що часто призводило до депресивних переживань і навіть спроб самогубства. Переживання страху, безпорадності та приниження в умовах застосованого насильства розглядається військовополоненими як складна екзистенційна ситуація. Вимушена відповідність відведених ролі жертви дезадаптує особистість військовослужбовця, що перебуває в полоні, та створює ситуацію невизначеності. Ілюзія власної соціальної стабільності руйнується, слідом за нею із часом піддається сумніву впевненість, що держава може допомогти, 97,8% опитаних зазначили переживання сильного страху залишитися в полоні назавжди. На думку опитаних, найбільш гостро військовополонені переживають такі екзистенційні проблеми: втрату свободи (84,1%), самотність (64,5%), безглуздість власного існування (61,7%), відповідальність за свою долю (35,5%).

Отже, до психологічних наслідків військового полону можна віднести: психологічні реакції та дії, що свідчать про кардинальні трансформації особистості, зміни Я-концепції, самосвідомості та самоусвідомлення військовополоненого, що іноді призводить до суїцидальних вчинків.

З огляду на отримані дані, основою психопрофілактики суїцидальної поведінки колишніх військовополонених повинна бути суїцидальна превенція – запобігання суїциду, яке полягає в здатності визначити небезпеку реалізації суїцидальних дій на ранніх стадіях формування суїцидогенезу у військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону.

Превенція в колишніх військовополонених полягає в профілактичній, просвітницькій роботі, спрямованій на руйнування соціальних міфів і помилкових суджень про самогубство, якими мотивовано чимало суїцидів. Виявлення перших

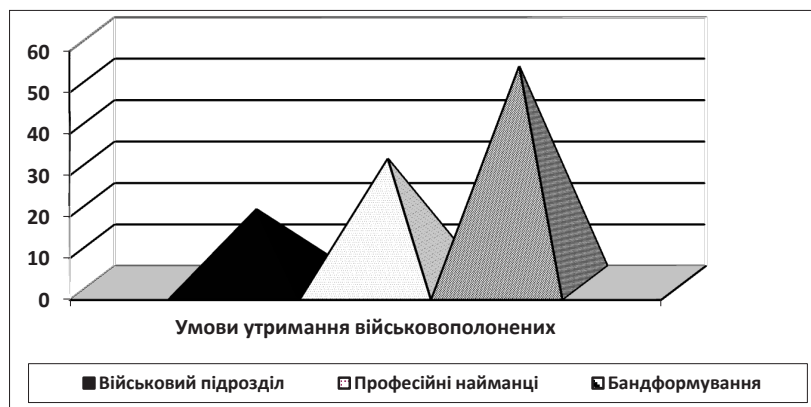

Рис. 1. Умови утримання військовополонених у зоні проведення АТО

ознак аутоагресивних проявів вказує на необхідність превентивного психокорекційного втручання. До ознак належать суїцидальні сигнали (погрози) або суїцидальні комунікації – характерні прояви суїцидальних намірів військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону в міжособистісному спілкуванні. Вони є сигналами про наявність аутоагресивних тенденцій і можливість вчинення суїцидальних дій. Крім того, суїцидальний ризик підвищується, якщо кризовому стану й актуальному суїцидогенному конфлікту передували спроби самогубства в полоні, а також за наявності невротичних, особистісних розладів або депресивних станів, проявів безпорадності, безнадійності в умовах примусової ізоляції.

Отже, профілактика суїцидальної поведінки в колишніх військовополонених полягає в просвітницькій роботі, спрямованій на руйнування соціальних міфів і помилкових суджень про самогубство, виявлення перших ознак аутоагресивних проявів та виявлення суїцидальних спроб у полоні.

Висновки та пропозиції:

1. Суїцидогенні конфлікти мали свої особливості, які визначаються залежно від умов примусової ізоляції в зоні проведення антитерористичної операції, перебування в яких призводило до таких наслідків: психологічні реакції та дії, що свідчать про кардинальні трансформації особистості, зміни Я-концепції, самосвідомості та самоусвідомлення військовополоненого, що іноді спричиняє суїцидальні вчинки.

2. Профілактика суїцидальної поведінки в колишніх військовополонених здійснюється за такими напрямками: просвітницька робота, яка спрямована на руйнування соціальних міфів і помилкових суджень про самогубство, визначення ознак аутоагресивних спонук і виявлення суїцидальних спроб у полоні.

3. Перспективним напрямом подальшого наукового пошуку, на наш погляд, є дослідження

суїцидальної поведінки військовослужбовців, які перебували в різних видах сучасного полону під час АТО.

Література:

1. Военная психиатрия / под ред. С.В. Литвинцева, В.К. Шамрея. – СПб. : ВмедА ; ЭЛБИ. – СПб., 2001. – 236 с.
2. Государство должно безотлагательно заниматься реабилитацией освобожденных из плена военных – правозащитники // Центр информации про права человека. – 24 января 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://humanrights.org.ua/ru/material/zanadto_visokacina_drezhava_maje_nevidkladno_zajmatis_reabilitacijeju_zvilnenih_z_polonu_vijskovih.
3. Групами інформаційно-психологічної підтримки та психологами-волонтерами в зоні АТО надано допомогу понад 15 100 військовослужбовцям // Міністерство оборони України. – 30 листопада 2015, 17:13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/dlya-zmi/reaguvannya-na-kritiku/2015/11/30/grupami-informacijnno-psihologichnoi-pidtrimki-ta-psihologami-volonterami-v-zoni-ato-nadano-dopomogu-ponad-15-100-vijskovosluzhbovczyam/>
4. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки : [навчальний посібник] / М.О. Мінц. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 244 с.
5. Психологія суїциду : [посібник] / за ред. В.П. Москальця. – К., 2004. – 288 с.
6. Терапия в экстремальных условиях мирного и военного времени : [учебно-методическое руководство для студентов и врачей] / под. ред. И.К. Латогуза, С.Г. Демяника. – Харьков, 2002. – 156 с.
7. Shirobokov J.N. Psychologické dopady válečného zajetí / J.N. Shirobokov // Sciences of Europe. Pedagogical sciences. – Vol 3. – № 13 (13). – Praha, 2017. – P. 98–101.

Широбоков Ю. Н. Профилактика суицидального поведения у бывших военнопленных

Статья посвящена проблеме военного плена. Рассмотрены основные виды профилактики суицидального поведения. Суицидальная превенция – это превентивная профилактика самоубийств, цель которой заключается в информационно-пропагандистской работе с населением, нацеленной на предупреждении самоубийств, осуществление социально-психологической помощи. Вторичная профилактика – суицидальная интервенция, которая представляет собой помощь при потенциальном суициде. Ее цель – предотвращение акта саморазрушения, самоуничтожения и сохранение жизни человеку как высшей общественной ценности. Третичная профилактика называется суицидальной поственцией, в рамках которой применяются меры медикаментозной терапии, психологической адаптации, психотерапии.

В статье приведены психологические последствия военного плена: психологические реакции и действия, свидетельствующие о кардинальных трансформациях личности, изменениях Я-концепции, самосознания и самосознания военнопленного, которые способствуют суицидальному поведению. Также даны рекомендации повышения эффективности реабилитационной работы с теми, кто находился в военном плену, их родственниками и близкими.

Ключевые слова: военнослужащие, военнопленные, суицид, суицидальное поведение, антитеррористическая операция.

Shyrobokov Yu. M. Prevention of the suicidal behavior in former prisoners of war

The article is devoted to the issue of military captivity. The main types of prophylaxis of suicidal behavior have been reviewed. Suicide prevention is a preventive prophylaxis of suicide, the purpose of which is informational and propagandistic work with the population, aimed at preventing suicides, and implementing social and psychological assistance. Secondary prophylaxis is a suicidal intervention, which can be helpful in case of a potential suicide, its purpose is to prevent the act of self-wrecking, self-destruction and to preserve human life as the highest social value. Tertiary prophylaxis is called suicidal posture, it uses measures of medical therapy, psychological adaptation, psychotherapy.

The article presents the psychological consequences of military captivity: psychological reactions and actions, indicating the cardinal transformations of the individual, changes in the I-concept, self-consciousness and self-awareness of the prisoner of war, which contribute to suicidal behavior. Also, recommendations have been made to improve the efficiency of rehabilitation work with those who have been kept in captivity, their relatives and loved ones.

Key words: *servicemen, prisoners of war, suicide, suicidal behavior, anti terrorist operation.*

ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ; ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.964.2

І. А. Добренко

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних наук
Бердянський університет менеджменту і бізнесу

ТЕХНОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ ПСИХОАНАЛІЗУ У РЕКЛАМНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуті питання сучасного застосування прийомів психоаналізу, впливу його на поведінку споживачів. З'ясований зміст практичного використання психоаналізу у рекламі і продажах. Проаналізовані технологічні прийоми, які впливають на процес прийняття рішень споживачем щодо здійснення покупки, а саме сугестія, наслідування, зараження, переконання, стереотип, імідж, ідентифікація.

Ключові слова: психоаналіз, сугестія, наслідування, зараження, переконання, стереотип, імідж, ідентифікація.

Постановка проблеми. Сучасний світ не можливо уявити без реклами. Рекламується велика кількість товарів та послуг, люди втомлюються від такої кількості реклами й намагаються її не помічати. Але кількість товарів та послуг зростає щорічно у геометричній прогресії і виробники шукають все нові і нові шляхи збуту своєї продукції. Використовуючи різні технології, реклама здатна впливати на підсвідомість людини і у такий спосіб частково змінювати її свідоме сприйняття дійсності. Під цим впливом споживач піддається емоціям і робить незаплановані покупки, тим самим збільшуючи обсяги продажу певних товарів.

З середини ХХ ст. застосування технологічних прийомів масового психоаналізу в рекламі стало основою діяльності великих світових торговельних компаній. Фахівці з реклами почали застосовувати прийоми психоаналізу у намаганні знайти ефективніші засоби для збуту своїх товарів – будь то продукти, техніка, креативні ідеї і т. ін.

Аналіз останніх джерел і публікацій.

Проблему використання психології в рекламі з наукової точки зору почали розглядати американські вчені. На цю проблему звернули увагу Д. Огілві, Ч. Сендідж, В. Фрайбургер, К. Ротцолл, Р. Лебон, які розглядали значення механізму навіювання; американські психотерапевти А. Молл і А. Хірчлафт; фахівці у області реклами і маркетингу Ф.Р. Панкратов, В.Г. Шахурін, М.А. Мануйлов, український психіатр А.П. Слободяник, І.Л. Вікентьев, що розробив систему психологічного впливу, засновану на використанні стереотипів і т. ін.

Мета. Головною метою статті є аналіз впливу на поведінку споживачів психоаналізу, технологічних прийомів та їх практичне використання у рекламній діяльності та продажах.

Виклад основного матеріалу. Проблема людства полягає в тому, що люди часто самі не знають, чого хочуть, і зовсім не налаштовані бути відвертими та ділитися своїми симпатіями чи антипатіями.

Основна задача сучасної рекламної діяльності сконцентрована на тому, щоб створити в думках потенційних споживачів такі образи товарів, які в умовах конкуренції спонукали б їх придбати те, що навіює реклама.

Рекламний продукт може будуватися на пом'якшенні або придушенні відчуття провини, яку відчують споживачі при купівлі деяких товарів, наприклад сигарет, кондитерських виробів, алкогольних напоїв. Встановлено, що люди палять, щоб звільнитися від напруженого стану, стати більш товариськими або врівноваженими, нагородити себе за працю. Найважливіший мотив: палять всупереч небезпеці, яка їм загрожує. Це доводить їх силу, мужність. Підлітки, що палять, демонструють цим свою самостійність, зрілість. Молоді люди, що палять, виглядають старше, а немолоді – молодше. «Провина» споживачів цукерок була пом'якшена тим, що стали випускати маленькі або плиткові цукерки, які можна їсти по шматочку, не порушуючи їх вигляду. Це ж рекомендувалося текстом реклами, що добилося помітного успіху в збуті «заборонених» ласощів.

Спостереження за жінками у супермаркетах показали, що покупки часто робляться тут не згідно з певним планом, а імпульсивно – під впливом великої кількості товарів. Велику роль при цьому виконують зовнішній вигляд товару, його запах, колір: маринади, фруктові компоти в скляних банках, цукерки, тістечка, закуски складають, загалом, більше 90% таких імпульсивних покупок. Різко підвищують збут магазини, що дають спробувати товар або пригощають напоями. Загальний ефект таких спокус: збільшення доходів, в середньому, на 10% [1].

У середині 50-х рр. в США почалася ще одна рекламна компанія щодо посилення збуту багатьох товарів, і перш за все чоловічого одягу і взуття. Американці носили довго одні і ті ж досить грубі костюми, головні убори тощо. За порадою психологів нова рекламна кампанія будувалася на створенні і зміцненні поняття «старіння» предметів споживання. З'являлися все нові і нові зразки товарів. А для успіху справи чоловічий туалет стали рекламувати через жінок і навіть, в деяких випадках, через жіночі журнали. На одній рекламі, наприклад, були зображені чотири жінки, кожна в наряді відповідно до певного випадку і кожна з чоловічим капелюхом, який вона протягувала чоловіку, запрошуючи його одягнутися відповідно до її наряду. На рекламі з'явилися різноколірні костюми, особливо сорочки, що набули великого поширення серед чоловіків [1].

Існує досить велика кількість ефективних прийомів, за допомогою яких споживачів спонукають купувати абсолютно не потрібний їм товар. Але важливо зрозуміти одну загальну закономірність: реклама в переважній більшості випадків просуває не товари. Реклама продає ілюзії, за які люди платять гроші, але технології впливу на підсвідомість споживача не обмежуються лише цими методами.

Розглянемо найефективніші технологічні прийоми, які впливають на процес прийняття рішення споживачем щодо здійснення покупки.

Сугестія, або навіювання. Навіювання – основний психологічний метод впливу, посилення на який найчастіше можна зустріти в літературі з психології рекламної діяльності. На думку деяких авторів, під навіюванням слід розуміти пряму і неаргументовану впливу однієї людини на іншу або на групу людей. При навіюванні здійснюється процес дії, заснований на некритичному сприйнятті інформації. Тривалий час проблемою сугестії займалися невропатологи і психіатри, пізніше нею стали цікавитися педагоги і психологи, вийшовши далеко за межі медичної науки.

Український психіатр А.П. Слободяник відзначав, що навіювання може здійснюватися за допомогою різних прийомів. Наприклад, навіювання якоюсь дією або іншим не мовним способом,

називають реальним навіюванням. Якщо ж особа, яка навіює, користується мовою, то говорять про словесне, вербальне навіювання. Розрізняють також пряме і непряме навіювання. При прямому навіюванні відбувається безпосередня дія мови на людину, як правило, у формі наказу. При непрямому, прихованому навіюванні створюють певні умови. Вважається, що в цьому випадку в корі головного мозку утворюються два центри збудження: один – від слова, інший – від реального подразника.

Протягом багатьох десятиліть погляди дослідників на суть навіювання розходилися. Іноді навіювання розглядали як форму або етап класичного гіпнозу, іноді як самостійний спосіб психічного впливу.

Фахівці в області реклами і маркетингу Ф.Р. Панкратов, В.Г. Шахурін вважають, що навіювання активізує здатність людей приймати інформацію, засновану не на доказах, а на престижі джерел. Автори стверджують, що слід розрізняти первинну (психомоторну) навіюваність, суть якої зводиться до готовності погоджуватися з інформацією на основі некритичності сприйняття, і престижну навіюваність – зміну думки під впливом інформації, одержаної з високоавторитетного джерела.

Навіювання носить, як правило, вербальний характер. Проте І.К. Платонов і К.К. Платонов, неодноразово описували випадки навіювання без жодної вербальної дії, наприклад, коли голос особи, яка переконувала відтворювався особі, яка сприймала інформацію за допомогою звуку. Це доводить теоретичну здатність рекламного навіювання за допомогою засобів масової інформації.

На думку Ф.Р. Панкратова та В.Г. Шахуріна, сила рекламної дії залежить від такого чинника, як повторюваність інформації. Для досягнення ефекту навіювання недостатньо повідомити інформацію тільки один раз. Необхідно прагнути того, щоб повідомлення, що навіюється, повторювалося кілька разів, причому кожного разу в нього вносилося щось нове, змінювалися способи і форми подачі змісту.

Інші автори, зокрема Ч. Сендідж, В. Фрайбургер, К. Ротцолл, розглядаючи значення механізму навіювання, звертають увагу на той факт, що безперервне, тривале і одноманітне повторення рекламних сюжетів скоріш за все не здатне автоматично викликати стійку споживацьку поведінку, воно повинне якимсь чином поєднуватися з внутрішнім станом споживача, на якого ця дія направлена, зокрема з його потребами. Вони вважають, що роль «класичної» сугестії не є ведучою в плані збільшення кількості продажів тих або інших товарів після гучних рекламних кампаній. Таке збільшення визначається якимись складнішими психологічними механізмами.

Наслідування. Багато фахівців із реклами і маркетингу звертають увагу на те, що в рекламі метод створення умов для наслідування найефективніше спрацьовує в тих випадках, коли рекламується те, що для людини престижне, що купується нею з метою бути схожим на відому, популярну або авторитетну особу. Наслідування – це не просте прийняття зовнішніх рис поведінки іншої людини. Це відтворення індивідом рис і зразків спеціально демонстрованої ким-небудь поведінки.

На сьогоднішній день відомо, що розвиток мотивації дітей походить від наслідування до відомої постановки мети. Таким чином, є підстава вважати, що найсильніше механізм «сліпого» наслідування впливатиме на дітей раннього віку і підлітків, ніж на дорослих людей, оскільки у дітей наслідування виконує важливу роль в оволодінні мовою. Свої перші слова дитина вивчає завдяки слуху і наслідуванню. Батьки неодноразово відзначали, що їхні маленькі діти, які ще не вміють розмовляти, дуже люблять дивитися рекламу і при цьому абсолютно байдужі до інших телепередач. Дуже часто вони виказують побоювання щодо того чи не використовують телевізійники які-небудь спеціальні технології впливу на маленьких дітей, які шкодять їх психічному здоров'ю.

Слід зазначити, що з погляду маркетингу такі технології були б безглуздими, адже не вміючи говорити діти жодним чином не зможуть вплинути на своїх батьків і, отже, стимулювати кількість продажів рекламованих товарів. Ефект виникає скоріш за все лише на рівні сприйняття, тобто в результаті залучення рекламою уваги дітей. Швидкість і зміна кадрів в рекламі, звук, різноманітність, яскравість і контрастність кольорів найчастіше відрізняються від звичних передач. Напевно, це і привертає увагу маленьких дітей. Вони реагують на рекламні вставки так само, як і на звуки брязкальця, за допомогою якої дорослі прагнуть привернути увагу дитини. Без сумніву, наслідування виконує значну роль у сфері рекламного впливу на споживачів і істотно розрізняється за своєю природою. Наслідування реклами підлітками і дорослими людьми відбувається на основі різних психологічних закономірностей. У дорослих наслідування рекламному персонажу частіше визначається збігом побаченого з тим, що обумовлено їх ціннісними орієнтаціями, а також мотивацією і потребами, бажанням бути схожим на процвітаючу авторитетну людину.

Інший технологічний прийом – це зараження. Метод зараження багато психологів визначають як несвідому, мимовільну схильність індивіда певним психічним станам. Воно виявляється не через усвідомлене прийняття якоїсь інформації або зразків поведінки, а через передачу певного емоційного стану. Тут індивід не зазнає навмис-

ного тиску, а несвідомо засвоює зразки поведінки інших людей, підкоряючись їм. Механізм зараження найчастіше виявляється в умовах випадкових, незапланованих покупок і черг. Тут реклама розповсюджується і діє миттєво. Проте роль зараження в рекламній діяльності вивчена недосить ретельно, його часто ототожнюють із наслідуванням.

Засновник соціальної психології Р. Лебон, аналізуючи такий психічний механізм соціального впливу як зараження, писав про те, що психічне зараження або «психічна зараза», найбільш характерне для натовпу і сприяє створенню в ньому спеціальних властивостей. За словами Р.Лебона, зараза є таким явищем, яке легко вказати, але не пояснити; її треба зарахувати до розряду гіпнотичних явищ. У натовпі будь-яке відчуття, будь-яка дія заразливі настільки, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси інтересу колективному. Подібна поведінка, проте, суперечить людській природі, і тому людина здатна на неї (поведінку) лише тоді, коли вона (людина) складає частину натовпу.

На практиці феномен психічного зараження як метод рекламного впливу виявляється при проведенні масових заходів, особливо серед молоді, яка збирається на дискотеках «для відпочинку», де як особливий стимулюючий емоційний фон використовується специфічна музика і світлові ефекти. Така дія разом із великими фізичними навантаженнями забезпечує збільшення кількості споживаної рідини, тонізуючих напоїв, пива, слабоалкогольних напоїв тощо. Молода людина в цьому випадку часто робить покупку тому, що відчуває спрагу, яку також відчувають оточуючі. Та і саме «спілкування» в колі своїх однодумців є певним емоційним станом, який об'єднує молодь.

Наступний прийом – це переконання. Метод переконання використовується в сучасній рекламі дуже широко. Переконання часто засноване на збільшенні обсягу інформації про рекламований товар, на перебільшеннях, на порівнянні достоїнств рекламованого товару з недоліками інших конкурентів, на наперед заготовлених питаннях і відповідях, на демонстрації унікальної торгової пропозиції або товару у дії.

У психології переконання відносять до методів впливу в стані, коли людина не спить. Переконання і роз'яснення протиставляються навіюванню, оскільки вони адресуються розуму людини, її критичним здібностям рефлексій, а навіювання діє всупереч ним.

Американські психотерапевти А. Молл і А. Хірчлафт вважали, що переконання і роз'яснення приводять ті або інші вчинки людини у відповідність із дійсністю, тоді як навіювання – в своєрідну невідповідність з цією реальністю. Існувала навіть думка, ніби навіювання пригнічує

активність особи, а переконання і роз'яснення стимулює її. Проте на думку А.П. Слободяника, не варто протиставляти поняття «переконання» і «роз'яснення», оскільки в самому переконанні і роз'ясненні вже приховане навіювання. Автор вважає, що не можна також виключати з навіювання доказ і логіку. І переконання, і роз'яснення, і навіювання врешті-решт направлені на свідомість людини, на її вищу нервову діяльність, яка, звичайно, включає її розум, критику і вчинки.

Таким чином, методи психологічного впливу в стані, коли людина не спить, тобто навіювання і переконання, – це реальна багаторічна практика, яка давно вже довела свою ефективність. Ці методи передбачають безпосередній вплив на другу сигнальну систему людини і через неї на ті або інші соматичні прояви, тому заперечувати можливість навіювання і переконання в рекламній діяльності в цьому випадку недоречно.

Одним із найсильніших переконливих прийомів є демонстрація в рекламі так званої унікальної торгової пропозиції. Теорія унікальної торгової пропозиції була розроблена на початку 40-х років і детально розглянута в роботі американського фахівця з реклами Р. Рівза «Реальність в рекламі». Згідно з цією теорією, унікальна торгова пропозиція складається з трьох частин.

По-перше, кожне рекламне оголошення має зробити споживачу якусь чітко сформульовану пропозицію. Це повинні бути не просто слова або вихваляння товару, а рішення конкретної проблеми.

По-друге, пропозиція повинна бути такою, яку конкурент або не може висунути, або просто з певних причин не висуває. Вона повинна бути унікальною. Її унікальність завжди пов'язана або з унікальністю товару, або з твердженням, якого ще не робили конкуренти. Якщо товар не можна змінити, і він об'єктивно нічим не відрізняється від інших, то можна розповісти про нього публіці щось таке, про що раніше ніколи не говорили.

По-третє, пропозиція повинна бути настільки сильною, щоб привернути до товару нових споживачів. Рекламна кампанія, що підкреслює незначні відмінності, які споживач не в змозі вловити, як правило, тільки збільшує вірогідність провалу товару на ринку.

Серед методів психологічного впливу на людину багато авторів називають ті, які засновані на використанні стереотипів. Зокрема, американський професор Р.Чалдіні пише: «Ми піддаємося дії стереотипів із раннього дитинства, і вони протягом всього життя так невідступно переслідують нас, що ми рідко розуміємо їх владу. Проте кожний такий принцип може бути з'ясований і використаний як знаряддя автоматичного впливу» [2].

Поняття стереотипу було введено в соціальні науки в 1922 р. американським автором оригінальної концепції громадської думки У.Ліппманом. Він

визначав стереотип як спрощене, наперед прийняте уявлення, яке не походить із власного досвіду. Ці спрощення сильно впливають на сприйняття і розуміння явищ навколишньої дійсності.

Одним із вітчизняних дослідників і технологів реклами, що розробив систему психологічного впливу, засновану на використанні стереотипів, є І.Л. Вікентьєв. Він вважає, що за допомогою такої системи можна управляти процесом формування іміджу (образу, репутації, фірмового стилю). Психологічну основу його концепції складає вчення російського психофізіолога А.А. Ухтомського про домінанту. І.Л. Вікентьєв вважає, що процес прийняття рішень, інтуїція, творчі осяяння, з одного боку, і шаблонність мислення, неприйняття нового – з іншого, реалізуються на основі єдиного психофізіологічного механізму: принципу домінанти. Сприйняття людиною (зокрема реклами і PR-акцій) залежить не стільки від впливу на неї, скільки від домінанти, що є у людини, та (чи) стереотипів. Отже, проектувати комунікації, виходячи з власних бажань, ігноруючи домінанти і стереотипи клієнтів – значить зробити рекламу неефективною вже при запуску, тому існують способи корекції небажаних домінант. І.Л. Вікентьєв говорить про «природний дозвіл домінанти», так звану «заборону», «переведення непотрібних дій в автоматизм», про «гальмування колишньої домінанти нової» [3].

Автор розглядає велику кількість прикладів, заснованих на так званих «позитивних» і «негативних» стереотипах клієнтів. Він говорить також про «вічні стереотипи», які трактує по аналогії з поняттям «архетипів» знаменитого психоаналітика Р. Юнга. До числа таких «вічних стереотипів» належать: «життя і смерть», «панування і підпорядкування», «геній і посередність», «молодість і старість», «багатство і бідність», «свобода і несвобода», «бажання і можливості» тощо.

Без жодного сумніву, роль стереотипів у рекламі досить значна. Вміння їх використовувати на практиці є важливою умовою ефективної роботи рекламіста і фахівця з PR. Проте для психології реклами як галузі наукового знання не менш важливо визначити значення стереотипу в системі психологічних понять, що описують мислення і поведінку людини, наприклад, визначити, як він співвідноситься з потребами і мотивами. У іншому випадку може виникнути уявлення про те, що, управляючи стереотипами і впливаючи з їхньою допомогою на споживача, рекламіст може продати все що завгодно, незалежно від якості товару і об'єктивної потреби в ньому.

Не менш впливовий технологічний прийом – це імідж. Багато авторів називають імідж у рекламі засобом психологічного впливу і навіть маніпулювання свідомістю людини. Так, автор книги «Творча радіореklama», Н. Голядкин пише: «Коли ринок

наповнений сотнями і тисячами однорідних, функціонально більш менш однакових товарів конкуруючих фірм, задача реклами полягає в тому, щоб виділити товар певним чином з інших, створивши йому імідж. Імідж будується на емоційному сприйнятті, цей образ достатньо простий, щоб запам'ятися, але нестандартний, і незавершений, знаходиться між реальністю і очікуваннями, залишає місце для здогадок. Цей образ певним чином відповідає рекламованому об'єкту – інакше в нього не повірять, і він втратить будь-яку цінність, – в той же час це образ ідеалізується, оскільки часто приписує товарам функції, що виходять за межі безпосереднього призначення («каділак» – для успішних людей, «тойота» – для всіх і кожного)» [4].

Таким чином, імідж у рекламній діяльності – це основний засіб психологічної обробки споживачів, маніпулювання їхньою свідомістю. Оперуючи поняттям «іміджем», сучасна реклама дійсно «творить дива» і перетворює маловідомий товар на символ престижу.

Російський фахівець у області ЗМІ Р.С. Мельник вважає, що імідж створює задану соціально-психологічну установку, що визначає поведінку людини по відношенню до об'єкту. На його думку, люди сприймають об'єкт як результат власного бачення, а не як щось, нав'язане ззовні. Ці властивості іміджу дають можливість пропаганді, «масовій культурі», рекламі використовувати його як інструмент маніпулювання свідомістю. Сила іміджу виявляється у всіх сферах буття: у сімейному устрої, в моді, в сприйнятті витворів мистецтва, в поглядах на внутрішню політику, в зовнішньому стилі життя, у визначенні духовних цінностей, у всьому людському вигляді.

Не дивлячись на те, що багато авторів включають у поняття іміджу численні психофізіологічні характеристики, і відчуття кольору, звуку, сприйняття форми, основу його дії складають соціально-психологічні змінні, зокрема, поняття престижності. Будь-які інші характеристики можна розглядати лише як важливі умови, що визначають ефективність формування іміджу і його стійкість, як інструменти.

Деякі автори вважають, що поняття іміджу необхідно розглядати системно, в поєднанні з іншими аналогічними механізмами дії, зокрема – стереотипами, міфами. Так, на думку Н. Голядкина, імідж має успіх, якщо не суперечить системі цінностей, що склалася, безпосереднім інтересам людей і стійким уявленням – стереотипам. Це стійке уявлення, зведене до найелементарніших рис, є спрощеною інтерпретацією ідей і людей. На думку автора, імідж і стереотипи – різні ракурси інтерпретації дійсності в свідомості людини, які доповнюють один одного [4].

Термін «ідентифікація» в сучасній психології найбільш широко став застосовуватися

3. Фрейдом і спочатку не мав ніякого відношення до реклами або психологічного впливу. На думку З. Фрейда, ідентифікація відома психоаналізу як найперший прояв емоційного зв'язку з іншою особою. Так, малолітній хлопчик виявляє особливу цікавість до свого батька. Він хоче бути таким, як його батько, бути на його місці.

У рекламній практиці і психології реклами, ідентифікацією стали називати явище, коли споживач у думках ставить себе на місце персонажа, який є зображенням у рекламі, і при цьому хоче бути на нього схожим. Іноді тільки за допомогою даного механізму рекламі вдається переконати споживача у високій якості того або іншого товару, в наявності у останнього необхідних функціональних характеристик. Зокрема, це виявляється в рекламі харчових товарів. Адже з екрану телевізора споживач не може відчутти смак того або іншого продукту. Реклама, що інформує «про хороші смакові якості» товару, малопереконлива. Але дуже вражає вираз обличчя молодої дівчини, що демонструє стан задоволення від з'їденої порції морозива або щойно випитого апельсинового соку. В цьому випадку споживач неначе ставить себе на її місце і відчуває схожі емоції.

Висновок. Таким чином, розглянуті прийоми сучасного психоаналізу підтверджують його вплив на поведінку споживачів у суспільстві. Проаналізовані технологічні прийоми дійсно здатні впливати на процес прийняття рішень споживачем у процесі здійснення покупки.

Сугестія здатна прямо і не аргументовано впливати на людину або на групу людей, а саме довести рекламне навіювання за допомогою різних рекламних засобів.

Найсильніше механізм наслідування впливатиме на дітей раннього віку і підлітків, ніж на дорослих людей, оскільки у дітей наслідування виконує важливу роль в оволодінні мовою.

Зараження відбувається не через усвідомлене прийняття якоїсь інформації або зразків поведінки, а через передачу певного емоційного стану.

Переконання засноване на збільшенні обсягу інформації про рекламований товар, на перебільшеннях, на порівнянні достоїнств рекламованого товару з недоліками інших конкурентів, на демонстрації унікальної торгової пропозиції або товару у дії.

Стереотипізація – це проєктивна комунікація, наперед прийняте уявлення, яке не походить із власного досвіду. Такі спрощення сильно впливають на сприйняття і розуміння явищ навколишньої дійсності споживачем.

Імідж є основним засобом психологічного впливу на споживачів, маніпулювання їхньою свідомістю, тому що сучасна реклама вміє перетворювати маловідомий товар на символ престижу.

З'ясовано, що за допомогою ідентифікації, як психологічного механізму, рекламі вдається переконати споживача у високій якості того або іншого товару, в наявності у останнього необхідних функціональних характеристик.

Література:

1. Огилви Д. Огилви о рекламе / Д. Огилви. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 232 с.
2. Чалдини Р. Психология влияния. Убеждай, воздействуй, защищайся / Р.Чалдини. – СПб.: Питер, 2010. – 336 с.
3. Викентьев И.Л., Сычев С.В., Кавтрева А.Б. Открытые методики рекламы и Public Relations: рекламное измерение / И.Л. Викентьев, С.В. Сычев, А.Б. Кавтрева. – М., 2004 – 319 с.
4. Голядкин Н.А. Творческая радиореклама. Из американского опыта / Н.А. Голядкин. – М.: ИПКРТР, 1999. – 16 с.

Добренко И. А. Технологические приемы психоанализа в рекламной деятельности

В статье рассмотрены вопросы современного применения приемов психоанализа, влияния его на поведение потребителей. Выяснено содержание практического использования психоанализа в рекламе и продажах. Проанализированы технологические приемы, которые влияют на процесс принятия решений потребителем при осуществлении покупки, а именно суггестия, подражание, заражение, убеждение, стереотип, имидж, идентификация.

Ключевые слова: психоанализ, суггестия, подражание, заражение, убеждение, стереотип, имидж, идентификация.

Dobrenko I. A. Technological methods of psychoanalysis in advertising activities

In the article the questions of modern application of psychoanalysis, its influence on consumer behavior are considered. The content of the practical use of psychoanalysis in advertising and sales is clarified. Technological methods that influence the decision-making process by the consumer when making a purchase are analyzed, namely suggestion, imitation, infection, persuasion, stereotype, image, identification.

Key words: psychoanalysis, suggestion, imitation, infection, persuasion, stereotype, image, identification.